

United States Holocaust Memorial Museum

**Interview with Ceslav Mordowicz
October 24, 1995 and 30, 1996
RG-50.030*0354**

PREFACE

The following oral history testimony is the result of a taped interview with Ceslav Mordowicz, conducted on October 24, 1995 and October 30, 1996 on behalf of the United States Holocaust Memorial Museum. The interview is part of the United States Holocaust Memorial Museum's collection of oral testimonies. Rights to the interview are held by the United States Holocaust Memorial Museum.

The reader should bear in mind that this is a verbatim transcript of spoken, rather than written prose. This transcript has been neither checked for spelling nor verified for accuracy, and therefore, it is possible that there are errors. As a result, nothing should be quoted or used from this transcript without first checking it against the taped interview.

CESLAV MORDOWICZ

October 24, 1995 and October 30, 1996

Question: _____ to takie zasadnicze szczegó_y, wie Pan.

Answer: Uhu, uhu.

Q: Prosz_ z _aski swojej si_ przedstawi_ i powiedzie_ co_ nam o swojej rodzinie, o swoim _yciu w m_odo_ci wczesnej.

A: Wi_c, nazywam si_ Czes_aw Mordowicz, urodzony drugiego sierpnia tysi_c dziewi__set dziewi__nastego roku w M_awie, w Polsku(sic), gdzie sko_czy_em szko_y - znaczy podstawow_ i gimnazjum - gimnazjum _ydowskie, które nale_a_o do typu szkó_ Braude(ph)[German], której centrala pod_ug mojej informacji si_ znajdowa_a w _odzi. Moi rodzice, ojciec Herman, Matka Anna z domu Wici_ska(ph), ojciec urodzony w Kole ko_o Kalisza, a Matka prawdopodobnie w M_awie, a by_o nas w rodzinie ja, i mia_em m_odszy o trzy lata córka_, która si_ nazywa_a Rachela.

Q: siostr_.

A: eeh, przepraszam, siostr_, która nazywa_a si_ Rachela. Równie_ uczeszcz_a do szko_y podstawowej, a nast_wnie do tego samego gimnazjum, co ja. Mój ojciec si_ zajmowa_handlem zbo_a. Mia_ska_ady w_asne w M_awie, oczywi_cie, i by_bardzo zwi_zany z folwarkami w okolicach M_awy, sk_d wykupywa_ - w okresach odpowiednich, oczywi_cie - zbo_e, a wykupywa_te zbo_e okazjnie na targach, i tak dalej.

Q: Czy mo_e Pan powiedzie_ co_ o _yciu rodzinnym, na przyk_ad, czy ta rodzina by_a, Wasza rodzina by_a zasymilowana, jakim j_zykiem...

A: Nie, nie by_a zasymilowana rodzina - normalna, nawet, eeh, od czasu do czasu, ojciec chodzi_do synagogi na _wi_ta, a ja jak podros_em, to z nim, oczywi_cie te_. Mieli_my w M_awie dziadka, który to dosy_kontrolowa_. Rozmawiali_my w domu po polsku, a z dziadkiem rozmawiali_my po _ydowsku, i st_d mój _ydowski w_a_nie, którego si_ nauczy_em od dziadka, który znam do dzisiejszego dnia. I od czasu do czasu u_ywam te_. Ojciec, prócz jego normalnego zaj_cia, pracowa_bardzo du_o spo_ecznie; by_przez okres d_ugich, d_ugich lat

prezesem Stowarzyszenia Rodziców przy gimnazjum w M_awie, a charakterystyczne mo_e jest to, dla tego gimnazjum, _e to, _e gimnazjum mia_o swój w_asny internat, który s_yn__ w ca_ej Polsce, a to z tego wzgl_odu, _e by_o du_o, du_o rodzin, które mia_y problemy z dzie_m_i, które si_ nie chcia_y uczy_, i tak dalej - oczywi_cie, rodziny zamo_ne, nawet bardzo zamo_ne. I wykorzystywa_y ten moment tego internatu w M_awie. A moja matka by_a tam honorow_ tak zwan_, eeh, eeh, na- z- honorowym cz_onkiem patronatu. Wi_c, to jest mniej wi_ciej co_o moich m_odych latach i o rodzinie.

Q: Siostra te_chodzi_a do tego gimnazjum?

A: Owszem, siostra te_chodzi_a do tego gimnazjum, ale by_a o trzy klasy ni_ej ode mnie. Gimnazjum sko_czy_em w trzydziestym ósmym roku. Pragnieniem moim by_o kontynuowa_studia na uniwersytecie, ale ze wzgl_gu na to, ze uniwersytety by_y bardzo oddalone od M_awy, powiedzmy Warszawa, i tak dalej, tak to by_o zwi_zane z szalonym kosztem, na który rodzina nie mog_a sobie pozwoli_. Wi_c ja, wykorzystuj_c ten czas, zajmowa_em si_korepetycj_; przygotowywa_em m_odszych studentów do egzaminów, i tak dalej, i w ten sposób sobie co_zarabia_em, _eby nie by_zale_nym od ojca.

Q: Czego Pan uczy_?

A: Wszystkiego, znaczy wszystkich, wszystkich, eeh,

Q: Przedmiotów?

A: Przedmiotów, które, które w gimnazjum by_y, eeh, potrzebne. I to trwa_o a_do wybuchu wojny. Okres krótki - okres jednego roku, mniej wi_ciej. No i jak wiadomo, pierwszego wrze_nia tysi_c dziewi_set trzydzie_ci dziewi_, wybuch_a wojna, a pierwsze wystrza_y pad_y na M_aw_. M_awa by_a oddalona od granic Prus Wschodnich zaledwie trzyna_cie kilometrów. Pami_tam, _e je_dzi_em na rowerze, _eby kupowa_niemieckie papierosy dla dziadka. Doje_d_a_em na rowerze, wraca_em pyszny, _e zdoby_em dla dziadka papierosy. No i, tak si_zacz_a tragedia, wielka tragedia, drugiej_wiatowej wojny. Przypominam sobie, _e pierwszy,

pierwsza rakietą, albo pierwszy pocisk padł na plac naszego gimnazjum żydowskiego, i zabił psa. To pamiętam jak teraz, bo poleciałem spojrzeć; mieszkaliśmy wtedy bardzo blisko budynku i placu gimnazjum. Przez (sic) cięgu dwóch, trzech godzin, straszny chaos, miasto prawie całe stało w ogniu. Oczywiście nie całe, ale peryferie miasta, głównie części ze strony granic, skąd się zbliżyły wojska niemieckie. Eeh, muszę zaznaczyć moim jeden fakt, który w kontynuacji, eeh, miało jakieś znaczenie: mój ojciec był bardzo zaprzyjany specjalnie z jednym z właścicieli folwarku, który się nazywał Uniszki(ph) - nawet pamiętam nazwę tego folwarku, i to było w kierunku granic Prus Wschodnich, odległe od Mawry o sześć kilometrów, to znaczy do granic jeszcze jakieś dziewięć kilometrów. I wtedy jeszcze w tych pierwszych godzinach była jeszcze możliwość komunikacji telefonicznej. Wiem, że ojciec dostał od zarządcy tego folwarku telefon, w którym mu przedstawił sytuację w tej części, w którym się znajdował, znajdował ten folwark, pytał o radę, co robić. Wiem, że pamiętam, że stałem blisko telefonu i słuchałem o jak rozmowa ta się rozchodzi. I dlatego właśnie ten zarządcy dzwonił, bo właściciela tego folwarku, który był pochodzenia niemieckiego, nazwiskiem Sztajner(ph), na imię Michał - Michał Sztajner - zaarrestowano dwa czy trzy dni przed wybuchem wojny. Wiem, że ojciec wtedy zażądał, żeby wybrał odpowiedni wóz, parę silnych koni, i żeby nałożyli swoje najpotrzebniejsze rzeczy, znaczy ten zarządcy z jego rodziny, i żeby przyjechali do nas, ergo po nas; więc się do nich i będziemy razem uciekać w kierunku Warszawy, a więc wstąpimy do brata Michała Sztajnera, który również był właścicielem folwarku, którego ojciec doskonale znał i z którym był w kontakcie, kontakcie handlowym. I do tego momentu doszło, w przeciągu dwóch godzin, trzech godzin, przyjechali; dołożyliśmy nasze pierzyny, poduszki - bo co można zabrać więcej?, i co do ubrania, i zaczęliśmy drogę razem z parą koni i tym wozem, w nadziei, że powrócimy chyba za dzień, za dwa z powrotem do swojego domu, do swojego mieszkania. Tak dojechaliśmy do folwarku drugiego Sztajnera, nie pamiętam, czy był młodszy, czy był starszy od tego aresztowanego. Tam

_e_my przeczek - przeczekali dzie_, nawet wi_cej, pó_tora dnia, przenocowali_my w jakie_ altanie, w ogrodzie. I postanowili_my kontynuowa_, kontynuowa_drog_ w kierunku Warszawy, bo _e_my s_yszeli jeszcze przed wybuchem wojny, jak doskonale Warszawa jest zabezpieczona, jak doskonale Warszawa b_dzie broniona w razie potrzeby, jak silna jest, i tak dalej, wi_c widzieli_my w tym pewne mo_e bezpiecze_stwo, które si_ okaza_o wi_kszym niebezpiecze_stwem, ale to jest nast_pna faza. I tak, przez dziesi__ dni chyba, ze_my dotarli do tej Warszawy, maj_c po drodze bardzo nieprzyjemne momenty, bardzo nieprzyjemne chwile; przypominam sobie obrazek, jak _e_my szukaj_c w polu co_ do jedzenia, znaczy jaki_ ziemniak, jak__ marchew, co_ podobnego, zauwa_yli nas z jakiego_ samolotu, które przelatywa_y prawie _e non stop; jeden ze samolotów pikuj_c w dó_, obstrzeliwa_nas z karabinu maszynowego. Na szcz__cie, na szcz__cie, nie trafi_ani jednego, i w pewnym momencie _e_my si_ doczo_gali na brzeg takiego ma_ego lasku, _eby si_ móc w tym lasku schowa_. To jest taka, tylko taki jeden obrazek z tej podró_y, z tej drogi, i w ten sposób dotarli_my do Warszawy. W Warszawie specjalnie nie mieli_my nikogo, nawet - mo_e jakich_ tam znajomych - ale z rodziny nikogo, i w tym chaosie jak _e_my wtargli do tego miasta, gdzie cz___, powa_na cz___ miasta sta_a w p_omieniach, ju_du_o ruin domów _e_my widzieli, a straszne obrazy, mi_dzy szkieletami domów w, eeh, piwnicznych cz__ciach domu, ludzi z r_koma do góry, krzycz_cych, prosz_cych o pomoc, bo nie mogli o w_asnych si_ach wyj__ przez cze_ci pal_cego si_ domu. Straszne obrazy, a jeszcze mo_e bardziej straszne dla widza, który na to patrzy, i stoi bezradny, nie wiedz_c i nie mog_c w niczym pomóc. W jakim_, w jakiej_ ma_ej synagodze _e_my znale_li k_cik _eby si_ ulokowa_. I tam _e_my pierwszy odpoczynek na go_ych pod_ogach, oczywi_cie, ale maj_c ze sob_ jeszcze jak__ tam poduszk_, co _e_my z wozu zdj_ji, a ten wóz z ko_mi zostawili_my decyzji tego zarz_dzaj_cego, bo on jednak chcia_ z powrotem, z powrotem, z powrotem, to pami_tam dyskusj_ gdzie ojciec go przekonywa_, _e w tej chwili nie ma drogi powrotnej, _eby tu przeczeka_ z nami, ale on w _aden sposób si_ nie móg_zgodzi_ na to, wi_c

wzi__ ten wóz, i te konie, i dok_d pojecha_, ja nie wiem. My_my zostali tam. Tak_e_my prze_yli na_upinach kartofli i march- marchwi i brukwi, i tak dalej, i tak dalej. Heee. Na pocz_tku mieli_my troch_wody jeszcze - z rur, bo wodoci_gi nie pracowa_y, ale to co by_o jeszcze w rurach, w wi_kszych szerszych rurach, to_e_my jako_wyci_gali, a_do momentu gdzie to si_te_sko_czy_o. I tak_e_my przetrwali t_polsko-niemieck_wojn_, znaczy,

Q: To znaczy?

A: W przeci_gu miesi_ca wrze_nia, do ko_ca wrze_nia, trzydziestego dziewi_tego roku.

Q: I ca- to znaczy, _e ca_y czas Pa_stwo byli_cie w tej synagodze ma_ej?

A: Eeh, przeprowadzili_my si_do innej dzielnicy, bo do- ta synagoga dosta_a jaki_zaszynek, nie wiem czy to jest, eeh,

Q: Znaczy, by_a polska(ph) _____

A: czy to jest, czy to jest po polsku powiedziane, bo ja mam troch_problem z j_zykami moimi - chaaa - ja obecnie jak, si_dz_c tu z panem, niestety angielskiego na tyle nie ow_adam(sic), _eby móc tak swobodnie z panem rozmawia_jak teraz, ale mam j_zyk, który ow_adam lepiej, to jest s_owacki - _y_em dwadzie_cia jeden lat w Czechos_owacji,

Q: Uhu.

A: a dalszym j_zykiem jest, w którym mi jest bardzo wygodnie rozmawia_, to jest Hebrajski, bo _y_em tak_e dwadzie_cia jeden lat w Izraelu. Ale o tym potem.

Q: Wi_c, jeszcze, teraz, jakby(ph) Pan mógł_opowiedzie_po tym, jak- jak ju_po kapitulacji Warszawy pod koniec wrze_nia, co dalej si_ _____?

A: O tak, eeh, widzieli_my,

Q: _____

A: _e w Warszawie nie mamy czego szuka_, eeh, ci_gn_li_my do domu, znaczy do M_awy. Nie by_o wtedy_adnej komunikacji, nie by_o kolei, nie by_o autobusów, nie by_o niczego. Wi_c

trzeba by_o zacz___, eeh, piechot_ ten spacer do M_awy, to by_o tylko sto dwadzie_cia kilometrów. Z tymi bato_kami, tak, mo_na powiedzie_?

Q: tobo_kami

A: tobo_kami na plecach, z t_ poduszk_ i z t_ pierzynk_. Tak _e_my dotarli do miaska P_o_ska, i moja siostra sobie przypomnia_a, _e ma w P_o_sku znajom_, któr_ pozna_a i mnie te_ przedstawi_a kilka dni przed wybuchem wojny w M_awie. Ta osoba m_oda by_a w M_awie z wizyt_ u jej ojca, bo matka z ojcem _y_a wtedy w separacji. Wi_c proponowa_a, _eby j_ odszuka_ w P_o_sku; mo_e znajdziemy u niej mo_liwos_ odpoczynku, bo _e_my byli zupe_nie wyczerpani, brudni, nawet zawszeni, i to powa_nie. Wi_c pami_taj_c z opowiadania tej m_odej panienki, _e na rynku mieli hurtowni_ artyku_ów kolonialnych, a znaj_c nazwisko, _e_my na rynku zacz_li szuka_, i rzeczywiście _esmy znale_li, znale_li_my t_ rodzin_, wtedy jeszcze cz__ciowo w tej hurtowni gdzie pó_ki by_y ju_ go_e, tu, tam jaka_ puszka, znaczy wyrobowane Niemcami oczywi_cie, ale to mo_e bardziej psychologicznie dla tych w_a_cicieli, _e mieli jeszcze mo_liwos_ kr_cenia si_ w tym tak zwanym sklepie. Oczywi_cie, _e nas zaprosili, _e mo_emy, i tak dalej, ale boj_c si_, _e w takim stanie przyniesiemy jeszcze nie __danych, albo nie- nie- niepo__danych go_ci, to_my prosili i na dworzu gdzie_jaki_k_cik i prosili_my o- o- o- troch_ nafty, mo_e wi_ciej jak troch_ nafty, _eby przeprowadzi_ potrzebn_ dezynfekcj_.
Prosili_my o jakie_, o jak__koszul_, prosili_my o jaki_ fartuch, co_ takiego, bo na dworzu pierwsz_ rzecz _e_my spalili ca_e ubranie, ktore_my wszyscy na sobie mieli. I w ten sposób, _e_my, nie po pierwszym razie, mo_e po drugim razie, a mo_e po trzecim razie, _e_my zlikwidowali to nieprzyjemne co_my na sobie nosili, i potem po k_pieli, dok_adnej k_pieli, po ostrzy_eniu w_osów bardzo krotko, _e_my weszli do jakiego_ pokoiku, który nam by_ oddany do dyspozycji.

Q: Jak d_ugo Pa_stwo tam si_ zatrzymali?

A: Eeh, wi_c razem _e_my si_ tam zatrzymali przez okres trzech, mo_e czterech dni, z tym _e moi rodzice ze siostr_ kontynuowali drog_ do M_awy, a ja na pro_b_ tej znajomej, któr_ pozna_em, zosta_em w P_o_sku.

Q: Czy mo_e Pan co_ opowiedzie_ bli_ ej o tej rodzinie, u której Pan zosta_ _____ ?

A: Wi_c, o rodzinie, o rodzinie wiedziałem tylko tyle, _e by_y- byli to ludzie bardzo uprzejmi, ludzie inteligentni, z pochodzenia inteligentni, to znaczy; mo_e od przodków, tak dok_adnie tego nie zna_em, ale na poziomie, i bardzo- bardzo, bardzo serdeczni. Matka, jak wspomnia_em przedtym, _y_a w separacji od jej m__a, który _y_ w M_awie, a razem z jego bratem, rodzina si_ nazywa_a Perelmutter(ph), w M_awie bardzo znana rodzina z dzia_alno_ci syjonistycznej. Tyle co wiem o tej rodzinie. Na razie, bez_adnych zamiarów, po prostu stara_em sie tej rodzinie pomóc, a szczególnie dlatego, bo matka tej mojej znajomej by_a osob_ bardzo, bardzo chor_ . Mia_a powa_n_ gru_lic_ . Pomimo tego, _yli bardzo blisko razem, a moja znajoma, razem z jej siostr_, po prostu si_ po_wi_ca_y dla tej matki, nie przedstawiaj_c sobie _ycia bez niej. Ale po likwidacji takiego to sklepu, albo po wyrabowaniu takiego to pote_nego sklepu i sk_adów, było tam du_o pracy, _eby co_ odnale__, mo_e co_ wyszuka_, uporz_dkowa_, u_o_y_, i tak dalej, i tak dalej, wi_c to by_o moje pocz_tkowe zaj_cie.

Q: Czy by_Pan _wiadkiem tego rabowania?

A: Nie. Ja przyszed_em, to by_o ju_ potem. To ju_ by_o wszystko wyrabowane, tylko z opowiadania znam dokładnie, wiem dok_adnie, _e to by_a powa_na firma, to by_a znana firma w całej okolicy, w centrum miasta, na rynku, bardzo_adne, du_e lokale, a to jest ta moja informacja.

Q: _____. Prosz_z _aski swojej nam opowiedzie_mo_e o _yciu, eeh, pod okupacj_ w pierwszych momentach jak Niemcy weszli, jak Pan w P_o_sku by_.

A: _ycie, szczególnie dla _ydów, w miastach jak P_o_sk, M_awa, a podobnych miastach, mniej wi_cej by_o takie same, ale trzeba podkre_li_, _e by_o bardzo, bardzo ci__kie. _y_o si_ pod

strachem, dniem i noc. Niemcy urządzali różne zabawy, tak zwane, oczywiście w cudzymowie, gdzie wtargiwali do domów żydowskich, plądrując, niszcząc, szukając rzeczy wartościowych, pod grob rewolwerów i innej broni. I tak się było dniem i noc. Nie przypominam sobie nocy, którą w tym okresie byłem zdolny przespa. Nerwy pracowały okropnie. I nie widziałem na razie żadnego wyjścia z sytuacji. Wspomniałem przedtem, że po zajęciu lokali przez Niemca, który przyjechał z Reichu do Polski, żeby urządzić sobie fabrykę mebli; to był stolarz, pamiętam pierwszy raz go w uniformie SA - tej ówczesnej uniformie. Był to człowiek dosyć prymitywny, ale nie wyglądał na niebezpiecznego Niemca. On wprowadził w tym widział pewien cel, pewne ułatwienie dla niego, bo on - tak zwane "aryzowanie": brał, bez pozwolenia, bez pytania, co mu się podobało, to brał. I jego benewolencja polegała na tym, że on zostawił dwa małe pomieszczenia w tym całym kompleksie nim zabranym, albo nim obsadzonym.

Q: Pozostawił te dwa pomieszczenia dla tej rodziny, z którą _____ ?

A: dla rodziny, żeby mógł żyć. Był bardzo duży w trudności w zaopatrzeniu w żywność, i tak dalej, ale z tych pewnych rezerw, które nie zostały wykryte, nie zostały wyrabowane, cokolwiek zostało, i to cokolwiek pomogło bardzo, żeby ten problem wyżywienia trochę złagodziło, trochę zmniejszyło. Żył na ulicy do różnych prac, w sposób bardzo taki chaotyczny, nieorganizowany, przy pomocy gonię- przygonieni, przybici, głównie

Q: Kolbami?

A: kolbami karabinów, i tak dalej, i tak dalej. Ta część, oczywiście, tych miast jak Miawa i Polska, była wcielona do Trzeciej Rzeszy, to był Reich. Administracja - sto procentowa niemiecka, z Gestapo, z policją, z urzędem, znaczy magistratem, i tak dalej, i tak dalej - wszystko było niemieckie. Wróć do tego Niemca, który przyjechał założyć fabrykę mebli, zorganizował to w ten sposób, że zlikwidował w mieście wszystkie warsztaty, żydowskie i nieżydowskie, zabierał tych ludzi, tych fachowców do siebie do pracy. Nawet

przeprowadzi_ ich instrumenty, ich- ich- eeh, maszyny, gdzie by_a jaka_ maszyna taka w poj_ciu, e, prywatnym - tak to by_a jaka_ ma_a, ja wiem, pamzega(ph-baumzega?), czy- czy- czy inna pi_a. I tak zorganizowa_t_ fabryk_, do ilo_ci czterdziestu pierwszor_znych fachowców - stolarskich. Oczywiście, _e zacz__ pracowa_, nie maj_c poj_cia jak prowadzi_taki to, jak tak_ to fabryk_, jak- jak- jak- jak- jak p_aci_ te grosze, nawet, które p_aci_; bo on p_aci_ nie pod_ug jakiego_kolwiek regulaminu - on p_aci_ po prostu pod_ug taryf, które on uznawa_, _e s_ prawdziwe, _e s_ - _e takie maj_by_. No, ale w przeci_gu krótkiego czasu, by_y te jeszcze inne ró_ne pytania, bo trzeba by_o prowadzi_jak__ ksi_k_, jak__ - jakie - jakie_ cyfry, no to - o, z tym on sobie rady nie mógł da_. I - widzia_ w mojej osobie, _e ja jestem zdolny na to, _eby jemu to poprowadzi_, i dosz_o do tego, w przeci_gu bardzo krótkiego okresu czasu, _e ja by_em jego kierownikiem g_ównym - i fachowym, i biurowym, w jednej osobie. Do ko_ca nauczy_em sie u niego ci__ szk_o i wsadza_em szyby do samochodów, co by_o w P_o_sku nie do pomy_lenia - bo to nigdzie nikt nie umia_ robi_. A ja sie tego nauczy_em, i nawet rozmontowa_ i zmontowa_ drzwi samochodowe. Ale to by_ dodatek.

Q: To by_ dodatek te_dla jego interesu _____ ?

A: Eh, oczywiście, _e dla jego interesu(sic), a dla mnie dodatek. Dla mnie dodatek raczej fizyczny! I tak ten interes rós_, i rós_, i rós_, i rós_, i rós_.

Q: Pan w tym czasie mieszka_tu_ obok tego sklepu, w tych dwóch pomieszczeniach, które ten Niemiec zostawi_?

A: Ja mieszkam_w ma_ej cz__ci warsztatu, mówi_c otwarcie, w k_cie jakim_, gdzie przez dzie_si_ pracowa_o normalnie, a na noc si_ odsuwa_o co_ - i co_, i rozci_ga_o si_ kawa_ek takiego _ó_eczka polowego, czy- czy- czy- czy- czy co_ podobnego.

Q: Tylko Pan sam tam mieszka_, czy z _____ ?

A: Na razie mieszkam_em tam sam. Ale to by_o w jednym - kompleksie, w jednym trakcie, _eby przej__ do- do- do mieszkania rodziny, to by_o mo_e, ja wiem - dwadzie_cia, trzydzie_ci

metrów. Eeeh - znajoma moja si_ nazywa_a Szulamica(ph). Ja wówczas mia_em dwadzie_cia lat, a ona chyba dziewi_tna_cie. I pewnego pi_knego poranku, przy jakiej_ intymnej dyskusji, dosta_em propozycj_ od tej mojej znajomej, _eby si_ pobra_, i w ten sposób zabezpieczy_j_, _e jako cz_onka rodziny, znaczy _ony oficjalnej, która- która- która- która po_lubi_a, i tak dalej, grozi mniejsze niebezpiecze_stwo ewentualnego jakiego_ wywozu w bli_szej czy dalszej przysz_o_ci. Wi_c to by_o- to by_a- to by_ problem dosy_ aktualny i popularny mi_dzy m_odzie__ydowsk_, wyobra_aj_c sobie _e to mo_e kiedy_ si_ przyda_. Prócz tego, by_y momenty sentymentu, tak, e, by_a bardzo przyjemna, bardzo _adna panienska, blondynka, z niebieskimi oczami. Musz_si_ przyzna_ do jednej rzeczy, _e wprawdzie zosta_a mi - podobno tak twierdz_moi znajomi - _e mi zosta_a doskona_a pami__, ale je_eli si_ Pan zapyta na szczegó_y kontaktów, kontaktu tego, mi_dzy mn_ a ni_, to bardzo ma_o go pami_tam, a ja udowodni_dlaczego: strach, w którym _e my _yli dwadzie_cia cztery godziny dziennie, i to dzie_, co dzie_. Wszystko zniszczy_, wszystko zdepta_, wszystko zaprzecza_ - jest, to s_warunki bardzo ci__kie do okre_lenia, ale niestety trwa_y. Ja powtarzam, nie pami_tam nocy spokojnej, _ebym, ktor_bym ca__przespa_ w tym okresie czasu. To- to- to- to walenie do drzwi, to strzelanie do drzwi, i do okie_, wiedz_c, _e- _e- _e tu mieszka _ydowska rodzina. Tam wprawdzie tego by_o mniej, bo to by_o jako_ po__czone z t_ fabryk_, która mia_a jaki_ szyl'd na pewnym miejscu budynku. Natomiast ty_y, gdzie by_y warsztaty by_y w nocy opuszczone, ciemne, a przychodz_cy_o_nierze - Niemiec, oczywi_cie, w dobrym humorze, pijani, i tak dalej, robili straszne rzeczy, straszne rzeczy. Miasto by_o ma_e, i to wszystko si_ koncentrowa_o wko_o tego rynku w_a_nie tam gdzie my_my si_ znajdowali, tak _e to _ycie by_o, pod wzgl_gem moralnym, nie do zniesienia, bardzo ci__kie.

Q: Nawet tam, gdzie byli_cie, jak byli_cie pod protekcj_ tego Niemca?

A: Nie, nie do s_owa, to ten Niemiec pijany, na zewn_trz nie móg_wiedzie_, co si_ dzieje w tych przyleg_ych budynkach, gdzie by_y warsztaty, i tak dalej, które by_y zasadniczo ciemne;

zreszt_ ciemne by_o wszystko, bo by_y ograniczenia zwi_zane z ewentualnymi nalotami, i tak dalej, wszystko by_o zas_oni_te, okna zas_oni_te, _wiat_a nie by_o wolno pali_. Nasta_a godzina policyjna o godzinie szóstej, i tak dalej, ju_ nie by_o wolno wyj__ na ulic_; tak _e to wszystko razem - zaprzyczyni_o(sic) t_ sytuacj_, która by_a bardzo ci__ka do zniesienia. I tak to trwa_o do utworzenia getta - je_eli si_ nie myl_, to by_ koniec roku czterdziestego, pocz_tek roku czterdziestego pierwszego, _e w P_o_sku by_o, z- zosta_o zorganizowane getto. Te_ okres bardzo tru- bardzo ci__ki, pod ka_dym wzgl_dem - ja o tym co_ powiem za chwil_. I tak, oko_o pi_ciu tysi_cy _ydów, którzy wtedy _yli w P_o_sku - nie wszyscy rdzeni Plo_szczenie - z okolic ma_ych miasteczek, z okolicy, szukali tego te_, bezpiecze_stwa w tym wi_kszym mie_cie - sie rozchodzi_o o pi__ tysi_cy _ydów, które mia_o- który- które trzeba by_o ulokowa_ w tym getcie. Warunki mieszkaniowe by_y okropne - okropne pod tym wzgl_dem, _e obszar, który Niemcy dali do dyspozycji _____ na utworzenie tego getta by_ bardzo, bardzo ma_y, z mieszkaniem bardzo skromnymi, raczej - takie typiczne peryferie miasta, ma_ego miasta, _e tylko by_y do dyspozycji ma_e- ma_e- ma_e domki, ma_e chalupki, prawie _e lepianki z gliny. Ja - przypadkowo - jak si_ getto utworzy_o, pozna_em jak zwanego "Judeneltester"(ph)[German], to jest, eeeh, tego starszego, albo najstarszego z- z Judenratu(ph)[German], nazwiekiem Ramek(ph), pochodzenia z M_awy. I pewnego dnia, spotykawszy go na ulicy, podszed_em do niego i mu si_ przedstawi_em: "Nazywam si_ Mordowicz, i pochodz_ z M_awy, a slysza_em, _e Ty jeste_ M_awianinem. Ja Twój_ rodzin_ z M_awy znam. A je_eli mia_e_ m_odsze go brata, to go zna_em doskonale, bo gra_em z nim razem kiedy_ w pi_k_no_n_." I ten cz_owiek wpad_ na mnie i zacz__ mi_ ca_owa_. I powiedzia_mi nast_puj_ce s_owa: (z p_aczem) "Mnie starczy, _e s_ysza_em Twoje nazwisko - ja Twój_ rodzin_ znam - i dla mnie b_dzie czci_, je_eli b_d_ w stanie dla Ciebie co_ zrobi_." Na co mówi_: "S_uchaj, ja pracuj_ tu i tu, ja pracy nie potrzebuj_. Zarabiam wprawdzie niedu_o, ale to niedu_o - jest du_e. Ja potrzebuj_k_t, _eby zamieszka_ z rodzin_, któr_ tu w P_o_sku mam",

i przedstawi_em, _e si_ rozchodzi o - t_ kandydatk_ na _on_ , jeszcze wtedy _on_ moj_ nie by_a, ale przedstawiaj_c spraw_ chorej ci__ko matki, która potrzebuje troch_ powietrza, a to jest lekarstwo dla jej p_uc, bo ona jest ci__ko chora na p_uca. Wi_c dzi_ki niemu dosta_em jeden ma_y pokoik, gdzie mog_em zamieszka_ z t_ rodzin_ , bo w takim pokoiku mieszka_y dwie i trzy rodziny wraz. Oczywi_cie, _e mi_ zaprasza_ do siebie do domu, i raz pami_tam, z_o_y_em mu wizyt_ z moj_ przysz__on_ , by_ szcz_liwy i mi_ przedstawia_ wszystkim znajomym, którzy do niego przychodzili, i zapyta_ o pewne szczegó_y, o szczegó_y z przesz_o_ci i z M_awy, i ta przyja__, niby przyja__, bo ja de facto nic od niego nie potrzebowa_em. A je_eli co_ potrzebowa_em, to potrzebowa_em dla kogo_ , który wpad_i siedzia_ w tym gettowskim wi_zieniu i gni_tam i czeka_ na _mier_. To ja od niego od czasu do czasu potrzebowa_em, dla takich ludzi. Natomiast, by_em zdolny du_o ludziom pomóc w ten sposób, _e transportowa_em gotowe meble w kierunku poza getto. I wprowadzi_em t_ci__arówk_ z tymi meblami, które by_y na_adowane pe_ne _ywno_ci: m_ki, cukru, t_uszczu, nawet jab_ek,

Q: Tak wozi_ _____ ?

A: i ten transport wszedl do getta wpierw, a po wy_adowaniu tej _ywno_ci, w pewnym stanowionym(ph) mn_ miejscu, wyje_d_a_ z meblami, _eby je odda_ w_a_cicielowi - tym w_a_cicielem by_ starosta miasta P_o_ska, Niemiec, z Niemiec, prawdziwy Niemiec, w mundurze niemieckim. I takich -

Q: A sk_d ta, a sk_d ta _ywno__ si_ bra_a, z _____ ?

A: Ta _ywno__ si_ bra_a st_d, _e ja j_ kupowa_em. Ja j_ kupowa_em od wie_niaków, którzy mi j_ przywozili do fabryki, albo dosta_em niekiedy od takiego wie_niaka, który potrzebowa_kawa_ek szk_a, _eby zaszkli_okno, w obozie, albo w domu, którego nie móg_ kupi_ za _adne pieni_dze. A papierosy na przyk_ad, ja wtedy pali_em, to dostawa_em od szefa Gestapo, przychodzi_ zawsze co_ zamówi_, to wiedzia_jakie papierosy ja lubi_, to mi przynióś_i zostawi_kilka paczek - i mia_em co rozdzieli_.

Q: Ale ten szef Gestapo, czy on wiedzia_, _e Pan jest _ydem?

A: Nie. I to by_ codzienny strach, bo ja, wracaj_c do domu z pracy, przechodzi_em przez- przez bud- musia_em przej__ przez budynek, gdzie na parterze znajdowa_o si_ Gestapo. A jak Pan szef siedia_ przy oknie i wygl_da_, co slycha_ w P_o_sku na rynku, to mi_ bardzo cz_sto spotyka_ i mi_ bardzo _adnie pozdrowi_: "Heil Hitler!", i mi_ si_ pyta_, jak sie mam, a ja mówie: "Doskonale." I kontrolowa_em swoj_drog_dalej, oczywi_cie, a_ do chwili, gdy doszed_em do getta - chodzi_em bez - pas-

Q: opaski

A: bez opaski, i bez _aty, ale mia_em przy sobie, w kiesieni, bo z chwil_, jak przekroczy_em getto - nie g_ównym wej_ciem, ale jakim_ tylnym wej_ciem, bo to specjalnie obszed_em pół kilometra, _eby tamt_dy wej__ - to w tej chwili naklada_em te. Bo tam jeden zwyk_y SS-man, który móg_si_ przespacerowa_, który spotka_kogo_bez_aty i bez opaski, wyjmowa_rewolwer, i strzela_. I by_niejeden wypadek, _e zabi_Polaka nie _yda, a to niejeden wypadek, _e zabi_Niemca,

Q: _____ ?

A: bo oficjalnie, Niemiec nie mia_co tam szuka_, a Polak tak samo nie, a je_eli, to musia_by_ prowadzony w asy_cie _ydowskiego policjanta, który go poprowadzi_, albo doprowadzi_ do pewnego celu, który jemu by_potrzebny. Ja mia_em wypadki takie, _e musia_em kiedy_ i w nocy zejs_, to jest do niby takiej piwnicy, któr_zrobi_em specjalnie jako kryjowk_ w razie potrzeby, a nazywa_o si_, _e to jest piwnica dla w_gła, dla kartofli - tam wchodzi_em, i tam przeczeka_em ten okres zabawy Niemców na stronie zewn_trznej.

Q: Cz_sto si_ takie zabawy od- _____ ?

A: O, dosy_cz_sto, dosy_cz_sto - a mój strach codzienny i conocny, _eby si_ nie spotka_twarz w twarz ze szefem Gestapo, bo ten by mnie ju_ tylko dla samego faktu, _e on przez taki d_ugi okres czasu nie wiedzia_, i odwrotnie, on mi_ - on mnie, oddawa_mi szacunki jako równy

równemu, to on tylko z tego wzgl_ du by mnie w ogóle rozszarpa_ na miejscu. I to by_ mój codzienny chleb.

Q: Prosz_ mi powiedzie_ jaka- uh, jaka, jak Pan s_ dzi, jaka by_ a motywacja tego Niemca, któ- u którego Pan pracowa_ , który by_ te_ SA-manem(ph), prawda? Jaka by_ a jego motywacja, _e- _e on utrzymywa_ Pana jako - ?

A: Bo on mnie bardzo, a bardzo, potrzebowa_ . Rozmawia_ em p_ ynnie po niemiecku.

Wygl_ da_ em jak nie _yd. Reprezentowa_ em jego przedsi_ biorstwo i firm_ doskonale. Firma kwit_ a z dnia na dzie_ . By_ zale_ nym ode mnie, a nie ja od niego, do tego stopnia to poprowadzi_ o.

Q: Um. A jaka by_ a sytuacja innych pracowników, _ydów, którzy te_ u niego pracowali?

A: Sytuacja innych pracowników _ydów, i Polaków, by_ a niez_ a stosunkowo, tylko ze wzgl_ du na to, _e ja t_ fabryk_ prowadzi_ em - bo ja go przekonywa_ em nieraz, _e to co on p_ aci za t_ sztuk_ zrobion_ w artystyczny sposób przez- przez pierwszorz_ dniego fachowca, nie jest zap_ at_ , _e ja si_ wstydz_ za to - ja go prosz_ , _eby do_ o_ y_ , _eby zwy_ szy_ , bo w tym on decydowa_ - ile, to on decydowa_ . Jak, a co, w tym ja decydowa_ em.

Q: Czy, je_ d_ c tymi meblami, mia_ Pan mo_ liwo__ kiedy_ dotarcia do jakich_ innych gett?

A: Nie. Nie. Nie. To wszystko by_ o produkowane dla tych tak zwanych prominent- prominentów niemieckich, którzy to wywa_ ali(sic) do Reichu, do swoich domów - tota by_ a nadzwyczajnie- nadzwyczajna precyzyjna praca przez pierwszorz_ dnych fachowców, a to si_ odbywa_ o tylko w P_ o_ sku.

Q: To znaczy, przez ca_ y ten czas Pan nie mia_ kontaktu z rodzin_ w M_ awie?

A: Owszem, mia_ em - ja od czasu do czasu moj_ rodzin_ odwiedza_ em. Odwiedza_ em w tyn- w ten sposób, _e mi_ mój szef odwozi_ , czeka_ na mnie, i mi_ przewozi_ z powrotem - znaczy, nie czeka_ w getcie - czeka_ poza gettem, ale pomaga_ mi w podró_ y.

Q: I w związku z tym, Pan wiedzia_ , orientowa_ si_ , co si_ z rodzicami i siostr_ si_ dzieje?

A: Owszem, owszem, owszem. Ten kontakt nie by_ cz_ sty, ale jednak, jednak by_ .

Q: I jak oni sobie dawali rad_ w getcie w M_ awie?

A: Eeeh, dawali sobie jako_ rad_ , mój ojciec by_ bardzo oblubiany - bardzo oblubiany. Mój ojciec uchodzi_ za bardzo m_ drego cz_ owieka. Wszystkie Dimej(ph-dni?) Tora(ph) si_ odbywa_y w mieszkaniu mojego ojca, nawet ludzie pobo_ ni, i to bardzo pobo_ ni, i nie pobo_ ni, ze wszystkimi problemami przychodzili do mojego ojca, nie do rabina - uwa_ ali, _e mojego ojciec jest m_ drzejszy jak rabin. A propo, rabin si_ nazywa_ Segal_ owicz(ph), bo ja bra_ em u niego _lub, _eby nie zapomnie_ jego- jego nazwisko, jak opowiem o- o- o _lubie, który bra_ em w M_ awie, tak u Rabina Segal_ owicza w mieszkaniu.

Q: Uhu.

A: Okej.

Q: _____ widzi Pan, teraz ja troch_ wi_ cej ga-

End of Tape One.

Tape Two

Q: Prosz_ju_kontynuowa_opowie_o getcie.

A: Eeeh, ja mo_e, eeeh, to wspomn_,_e z t_moj_znajom_z P_o_ska si_o_eni_em. Jej imi_by_o Szulamit(ph), by_a wtedy, mo_e, dziewiętna_cie lat mia_a, ja- ja mia_em wtedy dwadzie_cia. I - z aprobat_mojej rodziny z M_awy, znaczy moich rodziców, postanowili_my_lub wzi__ w M_awie, maj_c tam do tego lepsze warunki - eeeh, wówczas był jeszcze rabin z- eeeh, przed wojny, nazwiskiem Sega_owicz, i w_a_nie u Rabina w mieszkaniu odby_si_nasz_lub. Obecni byli tylko moja rodzina, bo przewóz rodziny, i tej chorej matki z P_o_ska by_absolutnie niemo_liwy. Za onych warunków, i w tym okresie - zostali_my dzie_albo dwa w M_awie, i wrócili_my z powrotem do P_o_ska. I tak, w dosy_dramatyczny sposób, który by_niezale_ny od- od nas, _yli_my, chyba jaki_rok a pó_, do likwidacji getta. Wspomn_tu mo_e moment, który mo_e by_bardziej ciekawy: pewnego dnia, to by_o na pocz_tku grudnia czterdziestego drugiego roku, godzina czwarta nad ranem, a policja wewn_trzna, _ydowska. Policjant przyszed_do mnie do domu, i mnie wzywa,_e m- czeka na mnie mój szef, przy wej_ciu przy bramie - mój szef z pracy. No wi_c, ubra_em si_i razem z tym policjantem podszed_em; rzeczywi_cie, przyjecha_na motocyklu, i po cichu mi zdradzi_,_e za jakie_trzy godziny mniej wi_cej, zacznie si_likwidacja getta - w ten sposób, _e getto b_dzie, znaczy ludzie _yj_cy w getcie b_d_wywiezieni. Pyta_em si_jego: "Wiesz dok_d, dlaczego?" On mówi: "Nie, ja wiem tylko, _e getto b_dzie zlikwidowane, to nam by_o w nocy na jakim_tajnym posiedzeniu zakomunikowane, ale bez szczegó_ów. Nie wiem dok_d, i nie wiem dlaczego, i nie wiem za jakim celem. Ale Ciebie ja by_chcia_z tego wyci_gn_." Ja si_pytam: "Jak, w jaki sposób?" "Teraz ze mn_pojedziesz do mnie i u mnie zostaniesz." "No, a co z rodzin_, co z_on_, a co z jej chor_matk_? Eh, to jest wykluczone. Ja ich w_aden sposób nie mog_zostawi_, bo one potrzebuj_moj_pomoc." Powiedzia_mi: "Pomy_l jeszcze chwil_, ja poczekam; jak si_zdecydujesz, to ja Ci_ju_bior_, tak jak stoisz. B_dziesz dalej pracowa_u mnie jak pracowa_e_,

i masz szanse, _eby t_ sytuacj_ prze_y_ po prostu." Podzi_kowa_em mu, po_egna_em si_ z nim, podzi_kowa_em mu za ca_y okres, _e si_ zachowa_ w stosunku do mnie - po ludzku, a _e ja si_ zachowa_em do niego dwa razy po ludzku - to przypuszczam, _e on te_, _e- _e uznaje, tak, Pan(ph) si_ po prostu - _zy mu stan__y w oczach, i po_egnali_my si_, panie(ph). Aaa, i s-rzeczywi_cie, za trzy godziny si_ zrobi_o weso_o. Wtargn_li Niemcy w uniformach, z Waffen-SS, oczywi_cie, z psami, z karabinami. Zacz_li wygania_ludzi, _eby opu_ci_natychmiast dom, nic nie bra_, _e wszystko przyjdzie za nami, to wszystko b_dzie pozbierane, wszystko przyjdzie za nami, _eby si_ o nic nie k_opoci_, _eby wyj__ na plac - tam wiecie by_taki centralny plac, od czasu do czasu odbywa_y si_ tam nieprzyjemne widowiska; publiczne wieszanie za kar_jakiego_szmuglu jedzenia, jakiej_próby wydostania si_ z getta bez pozwolenia - takie odstrasza_j_cie sceny, a tych scen by_o bardzo du_o. I tak dosz_o, w chaosie, w nadzwyczajnym chaosie - wyp_dzono ludzi na plac - ja musia_em si_ w jaki_sposób zamaskowa_, jakie_ciemne okulary, jaki_- jak__ czapk_, któr_spu_ci_em na pó_twarzy, _eby mnie po prostu ci moi - dobrzy znajomi, szefowie Gestapa, policji, i tak dalej, nie poznali. Podszed_do mnie jeden Niemiec, nie z tych moich znajomych, i zapyta_mnie si_, która jest godzina. Ja zrozumia_em o co mu si_ rozchodzi - rozchodzi si_ o, by zobaczył, jaki ja mam zegarek, a mia_em wtedy prawie _e now_pi_kn_ "Etern_" z czarnym cyfer- cyferblatem, _wiec_cymi si_

Q: wskazówkami

A: wskazówkami, i ten zegarek mu si_ bardzo podoba_, i _ci_gn__ mi go bez pytania.

Zastanawia_em si_, czy- czy si_ szarpa_z nim o to, czy nie, ale my_la_em sobie: "b_dzie inny zegarek." Chcia_em, _eby to przesz_o w spokoju, bo ko_o mnie sta_a chora kobieta, i chcia_em, jak najmniej problemów _eby by_o. Ludzi, którzy nie mogli chodzi_, ludzi starszych, na_adowali na ci__arowe wozy, by_o ich tam kilka, nie powiem dok_adnie ile, a reszta, pieszo, w kierunku stacji kolejowej, gdzie s_, gdzie jest przygotowany dla nas "luksusowy poci_g", tak

to nazwali. Jedziemy na prac_, na prac_ bardziej produktywn_, któr_ Niemcy potrzebuj_, bardzo potrzebuj_, _eby wygra_ wojn_, a my musimy w tym by_

Q: dzia_a_

A: dzia_a_ w tym i pomoc w tym, po prostu. I tak by_o, dotarli_my do stacji kolejowej, która by_a oddalona od - punktu wyj_cia jakie_ dwa kilometry, jeszcze było ciemnawo, by_a mo_e godzina siódma, siódma trzydzie_ci. Pad_o kilka strza_ów, podobno, _e kilka(sic) ludzi zabili, którzy stawiali jaki_opór, nie s_uchaj_c tego rozkazu z pe_n_dok_adno_ci_. P_acz, krzyk, normalny w takim wypadku - i tak _e_my dotarli na stacj_kolejow_. Faktycznie, widzieli_my, _e stoi jaki_poci_g osobowy, ale stary, stary, stary, stary. Stary niemiecki poci_g osobowy, gdzie wej_cie do przedzia_ów by_o przez drzwi, normalne drzwi z frontu, tak sie wchodzi_o do przedzia_ów. Bardzo du_o ludzi napchali do tego poci_gu, cz___ siedzia_a, ciasno siedzia_a, cz___ sta_a, cz___ siedzia_a na pod_ogach. Nie widzieli_my_ladu jakiej_butelki z wod_albo jakiego_innego naczynia z wod_, albo jakiej_kromki chleba, szukali_my, mo_e gdzie_le_y, mo_e _____. Nie by_o z kim, i nie by_o do kogo mówi_. Zamkn_li te wagony - tam z przodu jaki_uniformowany go__ krzycza_, _e nie wolno otworzy_drzwi, bo b_d_u_ywali bro_i zastrzel_. Pozna_em tam moich przyjació_w - cudzys_owie, oczywi_cie. Szefa Gestapo - dobrego przyjaciela, burmistrza miasta - dobrego przyjaciela, i jeszcze kilku, kilku, kilku, których dobrze zna_em, z którymi by_em w sta_ym kontakcie. Ale wtedy jeszcze jako, jako po_cz_owiek, a nie jak bydlak czy zwierz_, które zamkn_li do tego wagonu. I poci_g ruszy_w drog_ - w drog_nieznaz_, absolutnie nieznan_. Po dwóch dniach, mniej wi_ciej, my_my stwierdzili kierunek jazdy - tak - by_y ró_ne hipotezy, mi_dzy lud_mi, tak rozmawiaj_c. Ale to jeszcze ci_gle wygl_da_o na to, _e, chyba w kierunku Austrii jedziemy. Straszna by_a sytuacja. Ludzie mdleli bez kropli wody, nie mówi_c o- o- o k_sku chleba, nie mówi_c o potrzebie fizjologicznej, gdzie j_mo_na zalatwi_, albo nie mo_na zalatwi_. Ciasno, i tak po dalszym dniu, to chyba by_trzeci, _e_my dojechali do stacji O_wi_cim. I tej tablicy ja nie zapomn_dopóki

b_d_y. Jak j_przeczyta_em, to by_o przed wieczorem, o_wietlon_tablic_jak_s_ab_lamp_e to ledwo by_o widzie. Z tej stacji_e_my wyjechali kawa_ek dalej - niedaleko. Okaza_o si_,_e to by_a jaka_rampa, gdzie_e_my widzieli z daleka, jak sie zbli_aj_masy uniformowanych Niemców z psami - bestie nie z tej ziemi, z krzykiem, ha_ase, szczekaniem psów. "Ales raus. Und los, los, los, los, los(ph)[German]." Wtedy si_zorientowa_em,_e jeste_my w jakiej_pu_apce, z której nie ma - nie ma wyj_cia. I w brutalny sposób, zaczęli wygania_wszystko z wagonów. Kobiety na prawo, me_czy_ni na lewo, w_rodku taka grupa ma_a Niemców w mundurach. I odby_a si_tak zwana selekcja. Od tej chwili, ja tej trójki mojej ju_w ogóle nie widzia_em. Widzia_em ich tylko, jak schodzili_my z tego wagonu, a one posz_y na prawo, a poszed_em na lewo. Od tej chwili ich w ogóle nie widzia_em, i nie wiedzia_em o ich losie nic. M_czyzn sformowano do kolumny, po pi_ciu, i wtedy przed ka_dy rz_d podszed_jeden z SS-manów, okaza_o si_potem, dowiedzia_em si_,_e to by_lekarz, który kiwni_ciem palca, znowu_pokaza_prawo i lewo. Mniej wi_cej w tym transporcie by_o, razem z kobietami, mi_dzy dwa tysi_ce a dwa tysi_ce pi_set ludzi. Me_czyzn by_a mniej wi_cej mniejsza po_owa, mo_e tysi_c ludzi. Z tego tysi_ca ludzi, wesz_o do- do lagru jakie_sze_set ludzi, mo_e pi_set pi_dziesi_t, co_takiego. I tak nas "inlauszryt[German]", to znaczy

Q: szybko

A: szybko biegaj_c, p_dzili nas jakie_dwa kilometry, mniej wi_cej. I wprowadzili nas do jegnego pró_nego baraku, w którym by_tylko beton, i nic wi_cej. Gdzie_tam w k_ciku jaki_ma_y stolik, albo co_podobnego, jakie_krzese_ko, bo widzia_em z daleka. Tam si_nam kazano rozebra_, na pewne miejsce, które oni stanowili, kazali nam po_o_y_wszystkie kosztowno_ci, które mamy przy sobie: pier_cionki, zegarki, la_cuszki, i tak dalej, i tak dalej, pieni_dze,_e_my musieli wszystko po_o_y_, bo uprzedzili,_e jak co_znajd_potem u kogo_- potem b_dzie rozstrzelony. Tak ka_dy podszed_, zacz_wyk_adanie. Potem nam kazali si_

rozebra_, i przypominam, _e to by_ grudzie_, czterdziesty drugi rok. Ten barak nie by_ ogrzewany.

Q: To by_ drewniany barak?

A: To by_ barak ceglany, z dziurami, przez które mo_ na by_ o widzie_ gwiazdy, z dziurami, które- przez które mo_ na by_ o widzie_ sasiedni barak. I tak, nagim, nam kazano si_ po_o_y_, na t_ betonow_ podlog_. Trudno opisa_ t_ sytuacj_, _eby j_ móc zrozumie_, _e tymi momentami, tymi czynami, by_a nam odebrana najwi_k- najwi_kszy skarb: godno__ cz_owieka. Cz_owiek przesta_ by_ czlowiekiem. Pytanie zachodzi - jaka metalnof- jaka metamorfoza tu nast_a? Do czego jeste_ my podobni? I to trudno opisa_. Jedn_ co _e_ my wiedzieli, co ja w_a_nie wiedzia_em, _e tak chyba wygl_da koniec _wiata. Trz__li_my si_ wszyscy z zimna(ph). Po jakich_ dwóch albo trzech godzinach, przywie_li inni jacy_ wi__niowie, ale pod kontr_ SS-manów, jaki_ kocio_ z jakim_ p_ynem. Okazuje si_, _e to by_a dla nas herbata. Ona by_a troch_ ciep_a jeszcze, bo by_ taki silny mróz, _e przez t_ drog_, co oni t_ - ten kocio_ ci_gn_li do baraku, to wystyg_o, a w smaku, mog_ tylko tyle powiedzie_, co ja pami_tam. Za normalnego stawu tego nie by_o mo_ na wzi__ do g_by, ale wtedy to by_o co_ nadzwyczajnego, po trzech dniach, pierwsze krople jakiej_ - jakiego_ brudnego, jakiej_ brudnej herbaty, czy ju_ - czy tak w ogóle mo_ na to nazwa_, jakiego_ brudnego p_ynu. Po tej her- herbacie, przyszed_ rozkaz, _e idziemy na dezynfekcj_, _e musimy si_ oczy_ci_, bo tu najwa_niejsze jest czysto__, a bro_ Bo_e, je_eli u kogo_ si_ znajdzie jaka_ wesz, _e _mier_. No i do tego dosz_o, _e znowu_ formacja po pi__, i droga piesza

Q: nago?

A: nago, do jakiego_ odleg_ego baraku, nie powiem dok_adnie ile, ale i ta najkrótsza droga, ten najkrótszy kawa_ek drogi by_ bez ko_ca, w takiej sytuacji, w takich warunkach. Prowadzono nas do bardzo prymitywnych urz_dze_, któr_dy przez rury, i takie rozety, _cieka_a woda, bro_ Bo_e ciep_a, raczej zimna, i przechodzi_ ko_o ka_dego jeden taki niby-sanitariusz z kub_em i z

pa_k_zako_czon_kawa_em szmaty, który namacza_do tego p_ynu, co tam mia_, _mierdzia_o to jak - i naciera_cia_o, szczególnie miejsca ow_osione, tym to p_ynem. To by_a ta desynfekcja. Po dalszej jakiej_godzinie przeprowadzono nas to dalszego baraku, i to si_nazwa_o "beklajdungskamer"(ph)[German]. Tam wydano dla nas ubrania. Ja dosta_em ubranie, to po prostu rzucali po kawa_kach tak, w twarz; dosta_em ubranie na ch_opca mo_e pi_tnastoletniego. Próbowa_em t_marynark_ubra_, tak, r_kawy mi dochodzi_y do _okci, mniej wi_cej, spodnie do kolan, mniej wi_cej, których nie mog_em zamkn_, bo by_y ciasne, a buty, dosta_em par_holenderskich butów z drzewa, których nie mog_em ubra_, bo mi by_y za ma_e. Widz_c przede mn_jaki_wypadek proszenia o zamian_, to by_o uderzenie pa_k_po g_owie - nie było _adnej mo_liwo_ci zamiany. Wi_c wzi__em, postanowi_em te buty wzi__, i trzyma_je pod pach_, na pewn_okazj_, je_eli to si_w ogóle uda kiedy_, i w jaki_kolwiek sposób te to buty zamieni_na buty, które bym mógł_nosi_. po tej procedurze, nas wprowadzono na blok mieszkalny, gdzie mieli_my zamieszka_. Blok taki sam z cegie_, których, wygl_da_o mi to tak, w których kiedy_chyba trzymano konie, albo- albo- albo jakie_inne zwierz_ta; bo dzielone na takie cz__ci, nie chce nazwa_to kabin_, _eby nie wprowadzi_w b_ad! I rozdzielone na trzy cze_ci, tak zwane prycze, to by_o- by_y miejsca na spanie. Bro_Bo_e z równych desek - te prycze by_y zrobione z konarów z drzew, tak jak zosta_y_ci_te, nie oczyszczone, i przymocowane do belek gwo_dziami, i to by_o miejsce na spanie dla sze_ciu do o_miu ludzi.

Q: Jakie_ko_dry, materace by_y _____ czy s_oma?

A: Nic. To by_y materace, i to by_o wszystko, na czym si_mia_o spa_. By_a, owszem, rzucona jaka_-jaki_tak zwany koc, który nie by_kocem, kawa_szmaty, dla dwóch jeden. To znaczy, jak ta prycza by_a przeznaczona dla o_miu, tak cztery koce tam by_y, podziurawione, brudne, _mierdz_ce, i to by_a ta czystota, ta- ta- ta, która mia_a nas utrzyma_przy dobrym stanie zdrowia i przy_yciu.

Q: Proszę chwilę odczekać, przepraszam, _____ z powrotem jak opisał Pan barak. Jak wyglądał, z tymi kłódkami które były po oboje, _____ ?

A: Uhu, uhu, uhu.

A: I nie pamiętam dokładnie numeru bloku, do którego nas wprowadzili. Wiem tylko, że to była stara czarna, siedząca z czarna obozu kobiecego. Myślałem, że to był blok numer dziewięć. Po dwóch dniach, jak troszeczkę, troszeczkę, oprzytomniałem, to miałem zaszczyt poznać, wprowadzić osobę, mojego blokowego, który miał zielony wieniec, to znaczy jakiś kryminalista, Polak, z kłódką, raczej z kłódką, imieniem Janusz, jak się nazywało nazwisko, nie wiem, nie mam pojęcia. Po dalszym dniu, czy po dalszych dwóch dniach, widziałem, stwierdziłem i spotkałem jego tak zwanego pomocnika, który wykonywał u niego prace administracyjne, i tak, poznaję go trochę bliżej, stwierdziłem, że jest to mój znajomy z Mawry, nawet na tyle znajomy, że wspominałem sobie, że chodziliśmy razem do szkoły, do gimnazjum. Więc ja podszedłem do niego i się pytam: "Powiedz mi, Ty się nie nazywałeś Bucio Kac?" On spojrzał na mnie - mówi: "Tak, a kto Ty jesteś, kim Ty jesteś?" to ja mu się przedstawiłem. Ten człowiek po prostu zaczął mdleć, mówi: "Skąd Ty się tu bierzesz?" A ja po prostu: "Jestem tu z transportem, z Polska, bo ja Ciebie przecie w Mawry nigdy nie spotkałem po wojnie." I tak się zaczął a debata między nami, a doszedł do pewnego punktu - on mówi: "Ja się wyszałem, że Twój ojciec tu jest." Na co mówi: "Pomóż mi go znaleźć." "Ja nie wiem dokładnie gdzie, ja tylko się wyszałem." I to mi tak wbrzmiało, że to jest gdzieś blisko naszego baraku. On mówi: "Słuchaj, ja jestem chory na nogi; ja nie mogę chodzić." I tak sobie pomyślałem w tej chwili: "Jak chory człowiek na nogi w ogóle może tu istnieć?" To mi powiedział: "Dziękuję ciemu blokowemu, ja jeszcze żyję. Ale pomyśl, i zobacz, jak ja się będę mógł coś bliżej dowiedzieć, bo jak Ty się zaczniesz walczyć z blokami w takim stanie, jak Ty jesteś, boso, i tak ubrany, i tak dalej, i tak Ciebie pierwszy lepszy jakiś kapo - on Cię zabije, pałką. To uważaj, raczej nie chodź." Pytam się go: "A co tu ja będę robił, możesz mi

powiedzie_?" I to mówi: "Ja nie mog_ na to pytanie odpowiedzie_, bo ja sam nie wiem." I po tym spotkaniu, nast_pnego dnia, wypędzono nas wszystkich razem z tego bloku, niby do pracy. Zagnali nas do pewnego odcinka, gdzie le_a_y taczki, i kazali ka_demu wzi__ tak_taczk_, i z t_taczk_ "wlauszrycze"(ph)[German], to znaczy bieg_dolecie_ do pewnego- do pewnej cze_ci, gdzie by_y u_o_one ceg_y - kupa, olbrzymia kupa cegie_, a troch_dalej, olbrzymie kupy_wiru, i kazali nam nabra_, tak nas gonili, SS-mani z psami. Nabra_ do tych taczek - pe_no, i dalej biegiem z tymi pe_nymi taczkami biega_. To by_a masakra nie z tej ziemi, ludzie padali jak muchy, wyg_odzeni, owsz- oczywi_cie, i taka taczka trudno okre_li_jak_mia_a wag_, ale mia_a pot_n_wag_, ze ledwo- ledwo starczy_y si_y, _eby t_taczk_podnie_, a nie z ni_biega_bez ko_ca, nie wiem jak d_ugo czasu. Z tej grupy, która wy- zosta_a wygnana wtedy do pracy, mniej wi_ciej z trzysta ludzi, po sko_czeniu tej pracy, która trwa_a dwie godziny, zosta_a_ywych chyba po_owa. Co popada_o, to dot_ukli pa_kami, kijami, i tak zwani i kapowie, których zaprosili na t_- na t_- na to przedstawienie, i SS-mani, oczywi_cie. Ja wtedy mia_em mo_e szcz__cie to, _e wpad_em, albo ze_lizgn__em si_ z tej drogi, zostawiaj_c taczk_na drodze(sic), a ze_lizgn__em si_ w bok do jamy, która by_a pe_na gliny. I ja próbowa_em si_ do tej gliny bardziej i wi_ciej zanurzy_, _eby mnie klasyfikowali jako- jako martwego. I tak zosta_em tam le_a_(sic) do ko_ca tej ca_ey pracy. Potem stamt_d jako_jeszcze starczy_y mi si_y, _eby z tej gliny si_wydosta_; dotar_em do pierwszej tak zwanej latryny, gdzie by_o mo_liwe troch_wody wyci_gn__ z jakiej_rury, _eby sie troch_obmy_z tej gliny, i _eby wygl_da_jako_, jako_, jako_. I tak ja t_pierwsz_, czy ten pierwszy dzie_pracy, w ten sposób prze_y_em. Ta sama praca by_a powtórzona po dwóch dniach jeszcze raz. Wtedy mi si_uda_o, pomoc_jakiej_informacji, któr_zyska_em od tego znajomego, który w tym bloku by_pisarzem - schreiberem - mi okre_li_jaki_k_t, gdzie mam i__si_schowa_. I to by_a nie daleko znajduj_ca si_tak zwana "leichenhalle"(ph)[German], gdzie zbierano trupy. Normalna buda zbita z drzewa, a oko_o tej budy, stosy - równane - równane dlatego, _e to przedstawia_o to

samo warto__, co __ywego, bo tak do tak zwanego apelu trzeba by_o zliczy__te__ i tych martwych, __eby bro__ Bo__e nie brakowa__jaki__wi__zie__z lagru. I tak manewrowa__em przez kilka dni, a__otrzyma__em od tego mojego znajomego wiadomo__, __e mój ojciec prawdopodobnie znajduje si__w bloku numer czterna__cie, u blokowego Jupa, a u jego zast__pcy, __yda, Dawida Szmulewskiego. Mi powiedzia__: "Ty zwró__si__do tego Dawida Szmulewskiego, bo mnie si__co__zdaje, ja nie wiem, __e ten Szmulewski ma jaki__stosunek do Twojego ojca, ale nie powiem Ci nic konkretnego, bo ja nie wiem." Wi__c zaryzykowa__em to, wybra__em si__do- w kierunku bloku czterna__cie, i przed blokiem, wodzia__em grup__, która zamiata__a i czy__ci__a wej__cie do bloku. I jednego z tych tam pracuj__cych pozna__em, __e to jest mój ojciec. I tak dosz__o do tego pierwszego naszego spotkania, które wygl__da__o strasznie. P__acz, w obj__ciach, ja wyci__gn__em z mojej kiesieni kawa__eczek chleba suchego; mój ojciec to samo - on dawa__mnie, ja dawa__em jemu, a ani jeden z nas nie chcia__to przyj___. I ojciec mi tylko powiedzia__, __e matka ze siostr__- posz__y równo do gazu. A mówi: "Chod__, wejd__ze mn__tu na mój blok, ja Ci__chc__przedstawi__Szmulewskiemu." Ja s__ysza__em to nazwisko od znajomego Kaca, ja mu wspomnia__em, __e ten Kac, a ojciec zna__to nazwisko te__, bardzo dobrze. I on mówi: "S__uchaj, gdyby nie on, to ja bym ju__te__nie __y__." "A co on jest, czym on jest?" "On jest zast__pc__blokowego. Pochodzi z Ko__a, z tego samego miasta, co ja. I on zna__rodzin__Mordowicz, i dla niego rodzina Mordowicz, z czasów sprzed wojny by__a czym__, by__a co__powa__nego." I on przyrzek__mojemu ojcowi(sic), __e si__z(sic) nim zaopiekuje, __e b__dzie si__stara__, __eby nie wychodzi__na ci__kie prace. I jak mi__przedstawi__, to si__zapyta__Szmulewski mi__: "Co ja dla Ciebie mog__zrobi__?" A mowi__: "Dla mnie Ty nie zrób nic. Ty tylko dotrzyмай Twojego s__owa, co__przyrzek__mojemu ojcu." Po dwóch czy trzech dniach, powtórzy__em wizyt__, __eby zobaczy__ojca powtórnie. I ojca na tym bloku czterna__cie ju__nie znalaz__em, nie by__o go. Wi__c zacz__em si__informowa__, pyta__em si__Szmulewskiego: "Gdzie jest mój ojciec?" "A wiesz, mnie tu nie by__o z rana, by__em gdzie__tam, i ojca zabrali na robot__, i tego dnia ojciec z roboty nie wróci__wi__cej tu." Podzi__kowa__em mu,

po_egna_em si_ z nim, i wi_cej go nie widzia_em - znaczy, ja go widzia_em, spotyka_em, ale nie chcia_em go wi_cej widzie_. Pewnego dnia, blokowy Janusz zrobi_ przegl_d swoich lokatorów, i przygl_daj_c si_ mnie, pyta si_: "Ty umiesz po niemiecku?" Mówi_: "Owszem, ja umiem po niemiecku." "Umiesz pisa_ po niemiecku?" "Owszem, umiem pisa_ po niemiecku." "To dobrze. Ja Ciebie chc_ wypróbowa_, i Ty b_dziesz pisarzem, bo ten mój pisarz musi i__ do szpitala, ze wzgl_du na jego stan nóg." I tak obj__em tak_ funkcj_ u tego Janusza, i sta_em si_ schreiberem na jego bloku. Polega_o to na tym, _e od tego dnia przez niego, bo on mi_pos_a_ z kartk_ do szefa bekleidungskamer(ph),[German] _eby mi_ ubra_. I to "ubra_" znaczy_o, ubra_ jako ju_ tak zwanego cz__ciowo-prominenta, do funkcji tego schreibera, _eby móg_ ten blok prezentowa_ chocia_by przy sk_adaniu raportów centralnej, eeh, schreibschtubie(ph)[German]. Dosta_em wtedy ubranie, które na mnie mniej wi_cej, mniej wi_cej. Dosta_em buty, co mi by_o najwa_niejsze. I w- mia_em mo_liwos_ zyskania troch_ wi_cej jedzenia, te_. Od czasu do czasu, mnie Pan blokowy wepcha_ papierosa, bo ja wtedy pali_em, ale pali_em wysuszone li_cie z tej gorzkiej, niedobrej herbaty, które zawija_em do kawa_ka starej gazety, któr_ znalaz_em gdzie_ na zewn_trz, od wiatru, i tak dalej, i tak dalej. I tak doci_gn__em do mniej wi_cej lata czterdziestego trzeciego roku, gdzie si_ likwidowa_ ten lagier, ta czes_ obozu m_skiego, i przeprowadzi_a si_ do nowej cz__ci, po drugiej stronie szosy, po drugiej stronie toru kolejowego, do baraków drewnianych, czyli do warunków o du_o, o du_o lepszych. Ten Janusz do tego nowego bloku nie przeszed_; na tym nowym bloku numer osiemna_cie przywita_nas blokowy _yd, polski _yd z francuskiego transportu, nazwiskiem _ó_ty - ch_op prymitywny, który chyba nie umia_si_ nawet podpisa_, ale _apy mia_ zdrowe, _eby mordowa_i zabija_. I do tego _ó_tego ja by_em rekomendowany tym Januszem, _e mu posy_a dobrego, zdolnego i wy_wiczonego schreibera. Tak mi_ ten _ó_ty akceptowa_, i tak mi_ przyj__, i tam u niego kontynuowa_em w tej samej funkcji. Ja, od pierwszego dnia mojego przyj_cia do lagru, w tych najgorzszych chwilach, gdzie moja waga spad_a do czterdziestu- czterdziestu dwóch, mo_e

trzech kilogramów, gdzie cierpia_ em o- z g_odu i ze zimy (sic). Chodzi_ em z tak_ ide_ , mo_ na powiedzie_ "fixe", _e ja st_ d z tego miejsca musz_ si_ wydosta_ - ale nie mia_ em poj_ cia w jaki sposób, nie mia_ em poj_ cia kiedy, nie mia_ em poj_ cia dok_ d, i w jaki- w jaki po prostu sposób, bo widzia_ em t_ hermetyczno_ tego ca_ ego kompleksu, i wiedzia_ em, _e z go_ ymi r_ koma nie mo_ na i _ na kulomiat- na kulomioty, i wiedzia_ em, _e z go_ ymi r_ koma nie mo_ na - nic zrobi_ , nie mo_ na dotkn_ si_ drutu, który by_ na_ adowany wysokim napi_ ciem. Nie mia_ em poj_ cia, ale z t_ ide_ ja _y_ em. I do dnia realizacji tej idei, która nast_ pi_ a du_ o pó_ niej, i za innych okoliczno_ ci, zrozumia_ em jedn_ rzecz: _e to jednak stanowi_ o dla mnie i to by_ o dla mnie - mo_ e co_ wi_ cej jak jedzenie, mo_ e co_ wi_ cej jak ubranie, mo_ e co_ wi_ cej jak g_ ód. Si_ a, która mnie troch_ trzyma_ a. I to wygl_ da mo_ e troch_ naiwnie, ale, ze wzgl_ du na to, _e to prze_ y_ em, na w_ asnej skórze, na w_ asnym ciele, doszed_ em do tego wniosku, _e ten moment mi_ utrzyma_ przy_ yciu. W dalszym ci_ gu my_ la_ em: "Jak to zrealizowa_?", ale nie doszed_ em do niczego konkretnego. S_ ysza_ em tylko o wypadkach ró_ nych prób ucieczek; widzia_ em sceny _ apanych, którym si_ ucieczka nie uda_ a, których zwrócili z powrotem do lagru, albo ich wieszali publicznie, albo pokazali zabitych przestrelonych, których posadzili przy wej_ ciowej bramie na krzes_ ach, g_ owy podparte szpadlami, i czekali na wej_ cie komand, _eby widzie_ "ich bin weider da"(ph)[German] - "ja jestem znowu_ tu", ale zabity - jako ostrze_ enie, _e to jest los ka_ dego jednego, który próbuje st_ d ucieka_ . I to mnie nie odstraszy_ o! I kontynuowa_ em z moj_ my_ l_ dalej, ale nie zdoby_ em nic konkretnego, _eby wiedzie_ , jak to mo_ na zrealizowa_ . Mia_ em kilku znajomych mi_ dzy pisarzami bloków, w którym, w którym, z- z którzy z jednym by_ em nawet bli_ ej zaprzyja_ niony, a to jest Alfred Wecler(ph), który uciek_ razem z Walterem Rozenbergem, siódmego kwietnia tysią_ c dziewi_ set czterdzie_ ci cztery. Ja si_ z Weclerem spotyka_ em codziennie, jak _e_ my szli sk- z_o_ y_ raport do g_ ównej shreibschuby(ph), to znaczy zg_ osi_ stan bloku - on swojego, a ja mojego. On był schreiberem na bloku dziewię_ , a ja na bloku osiemna_ cie. Ale nie by_ o

wypadku, rozmawialiśmy o różnych problemach. Aby wspomnieć jednym słowem, że ma w jego horyzoncie plan ucieczki z Birkenau. Jak doszło do dnia siódmego kwietnia czterdzieści cztery, kiedy zahuczały syreny, i ja się dowiedziałem, że jest poszukiwany Alfred Wecler, to zdumiałem, nie mogłem tego zrozumieć, że z takiej przyjaźni nie byłoby można od niego się dowiedzieć faktu, zamiaru, planu, myśli, a z drugiej strony byłem szczęśliwy, że do tego doszło. Czekałem tylko, czy się ta ucieczka uda, albo nie. To byłoby to główne. Wecler był człowiekiem bardzo zdolnym, bardzo inteligentnym, a posiadał przez dwa lata jego pobytu w Oświęcimiu- w Oświęcimiu nagromadził bardzo dużo materiału, który doskonale znał. Tak że, byłem pewien, jeżeli jemu się uda, tak w końcu ten duży sekret tego przekłanego miejsca się odkryje przed światem. (przerwa z cichym pęciem)

End of Tape Two.

Tape Three

A: Jak, eeh, mo_e wiadomo, albo mniej wiadomo, odbywa_y si_ codziennie po sko_czeniu dnia pracy, tak zwane apele poszczególnych bloków, gdzie kontrolowano stan liczebny danego bloku - czy si_ po prostu zgadza. W wypadku takim, jak wspomnia_em, _e tu jest mowa o ucieczce, albo o- o próbie ucieczki, bo w danym momencie jak, eeh, zahucza_y syreny, to jeszcze nie znaczy_o, _e ten zbieg uciek_, _e mu si_ dost- eh, uda_o wydosta_ poza zasi_g obozu, ale wiadomo, _e on jest gdzie_ schowany, i wiadomo, _e go trzeba bedzie szuka_. Oczywi_cie, przy tym apelu stwierdzono dok_adnie, kto brakuje. I wiadomo by_o dok_adnie, o kim jest mowa. Ja liczy_em, _e bed_ jakie_ represje, które zawsze po próbie ucieczki by_y, a szczególnie, je_eli si_ rozchodzi_o o _ydów, u których ucieczki by_y bardzo rzadkie, historia powojnowa(sic) twierdzi, _e prób ucieczek _ydów z ca_ego kompleksu o_wi_cimskiego si_ga_a liczby dwudziestu sze_ciu. Z tej liczby, dwunastu wi__niów nie przywie_li z powrotem, znaczy, nie z_apali. Ale, w dalszym ci_gu, historia po wojnie twierdzi, _e pi_ciu zosta_o _ywych, _e pi_ciu prze_y_o. Co si_sta_o z t_ma_a reszt_, nie wiadomo do dzisiejszego dnia. Eeeh, zrozumia_Pan to

Q: Tak, oczywi_cie, oczywi_cie.

A: to porównanie. Wi_c tu czekano represji, a szczególnie ja jako taki sam funkcjonariusz, gdzie, pochodzenia oczywi_cie _ydowskiego, a by_o nas pochodzenia _ydowskiego, je_eli dobrze si_ pami_tam, tylko o_miu, tylko o_miu, a przewa_na cz___ to byli _ydzi, eeeh, niemieccy.

Okaza_o si_, _e partnerem Weclera do jego ucieczki by_ Walter Rozenberg, z innego cze_ciu- z innej cz__ci obozu; Wecler by_z: Bi 2 D, a Rozenberg by_z: Bi A 1. Ale zwi_zek mi_dzy tymi dwzwo, ja Rozenberga nie zna_em w obozie; i nawet nigdy nie widzia_em w obozie. Zwi_zek mi_dzy nimi by_ chyba taki, _e obydwaj pochodzili ze S_owacji, i obydwaj, je_eli si_ nie myl_ - z tego samego miasta, rodzeni w tym samym mie_cie. Wecler pochodzi_ urodzony w T/a/rnawie(ph), a mam wra_enie, _e te_ Rozenberg pochodzi_ z T/a/rnawy(ph). To jest na dziewi_dziesi_t dziewi__ procent si_zak_ada na prawdzie. Tak ja widzia_em w tym ten

zwi_zek. Nu_, teraz dosz_o do apelu, i stwierdzono dok_adnie, kto brakuje, w duchu ka_dy by_nadmiernie zadowolony, bo uciezka_ ydowskiego wi_nia, nie tylko dla_ ydów - dla ca_ego lagru, by_a czym_ bardziej mocniejszym, zakcentowanym, bo wiadomo by_o, _e_ ydowi ucieka_ by_o bardzo trudno, bo na zewn_trz grozi_a smier_ ka_demu, kto takiemu_ ydowskiemu uciekinierowi z o_wi_cimskiego lagru pomo_e - tego czeka kara_ mierci. I to wiedzieli Polacy, wszyscy f-folkdojczyrzy, którzy - folkdojczyrzy, którzy mieszkali w okolicy, i tak dalej. Tak_e, ta sama, eeh, i tym sam fakt, by_ klasyfikowany te_ w ten sposób, widz_c t_niebywa__ odwag_ tego_ ydowskiego wi_nia, który wiedzia_, na co ma liczy_, a na co nie, _e pomocy na zewn_trz nie dostanie, ni_b_dzie mia_. Przy apelu wieczornym zapad_ wyrok dany lagierfuhrerem(ph)[German] szwarcuberem(ph)[German], _e maj_by_ zdj_ci z funkcji wszyscy_ ydowscy pisarze. I maj_ od nast_pnego dnia wyj__ wszyscy na ci_kie roboty, do komand zewn_trznych. To si_ nazywa_o po niemiecku "auserkommand"(ph)[German]. Ja w danej chwili wiedzia_em, co mnie czeka; prócz tego zavezwa_ przez lagiereltestego(ph)[German], który by_Volkesdeutschem z zielonym winklem - kryminalista ze_l_ska, aby przyprowdzi_ wszystkich_ ydowskich pisarzy, schreiberów, do przodu. To by_a druga cz___ kary, a mianowicie - dwadzie_cia pi__ specjalnych pa_ek, specjalnie zrobionych pa_ek. Twierdzili, _e to by_y wysuszone ogony, eeeh, wo_ów. Twierdzili, _e to by_y specjalnie spreparowane kije bambusowe, ale specjalnie spreparowane, co do twardo_ci i elastyczno_ci, i- i po prostu - bólu, które rozcina_y w bardzo_ atwy sposób cia_o. I takich dwadzie_cia pi__ uderze_ ja te_ otrzyma_em. A by_o to zrobione tak, by_ specjalnie zbudowany do tego, taki stó_, niby, taka_ awka, stó_, gdzie nogi po wej_ciu do tego zosta_y zablokowane na dole, _eby nie mo_na by_o si_ poruszy_, a cia_o, z przedni_ cz__ci_ cia_a, le_a_o na tym- na tej_ aweczce, _awce albo stole, oczywi_cie, _e ze spuszczoneymi spodniami, i z dwóch stron dwaj SS-mani r_bali pe_n_si__ i z pe_n_ satysfakcj_ do cia_a, albo do ty_ka, powiedzmy po polsku, tego ods_dzonego, albo tego maj_cego otrzyma_t_ kar_, a z chwil_ jak zacz__a tryska_ krew, wtedy przestali. I tak

to by_o u mnie, ja zemdla_em, bo wiem tylko, _e mnie polali potem zimn_wod_, i otrze_wia_em, i podszed_do mnie, to jest taka specjalna historyjka, jeden z kapów, który z jego komand_ - z komandem jego ma_ym, mniej wi_cej pi__dziesi_t osób, prominencji polskiej, to znaczy s_dziowie, adwokaci, byli oficerowie Armii Polskiej, t_grup_mia_on u siebie, a on by_ten kapo tego komanda, a ja zaraz udowodni_i powiem, jaki to by_jego osobisty cel. Wi_c on do mnie podszed_, i pomóg_mi wsta_z ziemi, a jego znali wszyscy na lagrze. On swojego czasu by_jednym z najniebezpieczniejszych bandytów, jako wi_zie_, na lagrze, i on ze wszystkimi SS-manami, i tak dalej, ze wzgl_du na jego mo_liwo_ci nieograniczone w donoszeniu wódki, kie_bas, s_oniny, papierosów - w tym on by_g_ównym dostawc_, tak_e przed nim SS-mani mieli respekt. I jak on do mnie podszed_, to odwrócili uwag_ju_ode mnie, i on podszed_ze mn_na ten blok; ja by_em na tym bloku pisarzem, ale w tej chwili, jak szed_em z nim, ja ju_pisarzem nie by_em, ale on si_ze mn_bardzo zaprzyja_ni_, ten bandyta. Bo to by_okres, gdzie on szuka_alibi prze- dla czasów jego przesz_ych, gdzie on by_znany jako morderca, ten w_a_nie kapo. Nazywa_si_Adam Ró_ycki, a jego numer by_dziesi__dwadzie_cia - tysi_c dwadzie_cia, znaczy jeden z pierwszych przyby_ych wi__niów do O_wi_cimia, jak by_stworzony; to by_o w roku tysi_c dziewi__set czterdzie_ci. I po drodze pomóg_mnie- przemówi_do mnie kilka s_ow i powiedzia_mi: "Ty si_nie martw, Ty jutro z rana wyjdiesz z moim komandem. Ja to wszystko za_atwi_z Daniszem, to jest ten lagiereltester. Ty nie nie szukaj, Ty nikogo nie pro_, i przyrzekam Ci jedn_- jedn_rzecz." Po_o_y_r_k_na serce: "Ja, Adam Ró_ycki, przysi_gam Ci, _e nie b_dziesz musia_u mnie ci__ko pracowa_, a nic Ci nie b_dzie brakowa_o." Ja w tej chwili widzia_em mo_liwo__realizacji mojego starego planu, który trzyma_em w sobie od pierwszego dnia przyj_cia do tego lagru, to znaczy, _e ja st_d si_jednak kiedy_wydostan_. Widzia_em wi_ksz_mo_liwo__, bo b_dac na zewn_trz s_inne moZliwo_ci, jak b_d_c na wewn_trz, gdzie by_em absolutnie hermetycznie zamkni_ty przez druty nabite elektryczno_ci_i stra_e na wie_ach, i tak dalej.

Wi_c z tego by_em bardzo zadowolony, i do tego dosz_o, _e nazajutrz ja wyszed_em z komandem tego Adama Ró_yckiego. Rzeczywi_cie, tam si_zacz__em rozgl_da_ za konkretnymi mo_liwo_ciami, i moja fantazja si_zacz__a przetwarza_ w pewn_rzeczywisto__, która musi by_, za ka_d_cen_, zrealizowana. Wi_c pewnego dnia, on mnie tak pozywa_ do siebie, on mia_tak_bud_, to by_a jego kancelaria, i tam on sobie popija_ albo wódk_, albo kaw_, albo co_zajada_, kawa_ek_s_oniny. By_chudy, ale zdrowy - od niego, jego lap_dosta_ po mordzie, to nie by__aden szpas! Iii- pewnego dnia, tak siedz_c u niego w budzie - mi_zaprosi_na- na pogaw_dk_, tak mi zada_pytanie, co by on bardziej konkretnego dla mnie móg_zrobi_? On wie, _e jestem w niebezpiecze_stwie, znaczy, w niebezpiecze_stwie w tym sensie, _e jestem_ydem, a wyj_cie st_d dla_yda, to jest - pokaza_mi z daleka komin najbli_szego krematoria, to zdaje si_by_a "trójka", je_eli si_nie myl_. To powiedzia_em: "Adam, ja o tym doskonale wiem. Ja doskonale wiem, _e w ka_dej chwili to mo_e nasta_. Ja z tym licz_." Wi_c on mówi: "Pomy_l. Mo_e Ci ja b_d_móg_ w czym_pomóc." To walczy_em ze sob_przez ca_ydzie_i ca__noc, ni oka nie zmru_y_em, i my_la_em, czy mam mu zdradzi_t_moj_ch__i ten mój plan, czy mo_e to jest jaka_pu_apka z jego strony. Ale w ko_cu, my_la_em: "Ja nie mam nic do stracenia. absolutnie nic do stracenia." To po nocy(ph) postanowi_em kontynuowa_w tej pogaw_dce nast_pnego dnia, i mu powiedzia_em: "Adam, ja chc_st_d ucieka_." To mówi: "Dobrze, ale w jaki sposób? Masz jaki_konkretny plan?" Ja mówi_: "Nie, nie mam, ale zastanawiam si_nad tym planem." Wi_c prosi_em go o jedn_rzecz. Mówi_: "Od jutrzejszego dnia, daj mi po prostu Twój_- Twoje 'ok' na to, _ebym ja z dwójk_wybranych ludzi z Twojego komanda, które sobie ja wybior_, wagonetk_, to jest taka ma_a na szynach wagonetka, w której si_wioz_o piasek i szterg na budow_, bo to by_o komando budowy, tam niby- niby budowano. Dzisiaj budowano, jutro zrzucano, pojutrze znowu_co_innego, i tak, _eby by_o- by_o jakie_zaj_cie. Zastrzegam, _e po ucieczce Weclera i Rozenberga, których z powrotem nie przywie_li, czyli nie z_apali. Zaostrzyli wszystkie punkty stra_ne, wszystkie punkty stra_enia, nawet na tyle,

e ten dozorca SS poszczególnego komanda, który wyprowadza i przyprowadza_ z powrotem, w odpowiedniej porze otrzyma_ pomoc, tak_ przechodz_c_, oczywi_cie SS, _eby zliczy_ stan komanda co dwie godziny. Na tyle. Zaostrzono ilo__ w ogóle stra_y w ca_ym kompleksie ca_ego O_wi_cimia, i ilo__ psów pomno_ono do celów, po prostu, stra_enia. No i wi_c, po tej pogaw_dce, si_ Adam zgodzi_ na ten mój plan, i mu powiedzia_em: "S_uchaj, ja w tej /to jest 'kijzgrube'(ph)[German] to si_ nazywa_o po niemiecku - to jest taka- taka- taka- taka dolina, sk_d wybierano ten piasek, albo ten szterg, olbrzymia, pot__na, i tam, po pierwszej, drugiej wycieczce po ten piasek, razem z tymi dwoma, to byli oficerowie Armii Polskiej - ludzie, którzy mi si_ zdawali by_ - byli sympatyczni, byli kulturalni, i tak dalej, i tak dalej, ale nie mo_na by_o oczami rentgena przejrze_ na tyle dok_adnie ka_dego, ale wszystko by_o zwi_zane z ryzykiem, i czasami i z du_ym ryzykiem. Wi_c tak zacz_li_my chodzi_ po ten piasek, a ja, obserwuj_c ten obiekt, wybra_em sobie pewn__cian_, która by_a spadzista, która by_a eeeh- w pewnej cz__ci, gdzie mi si_ zdawa_o, _e to b_dzie najlepsza cz___, _eby tam w_a_nie zbudowa_ ten- ten bunkier. Ale by_o du_o niebezpiecze_stwa w tym, bo naoko_o przechodzili ci_o_nierze SS, którzy przegl_dali, którzy prze- prze- przeszukiwali, i tak dalej. Zawsze co_ w terenie szukali. Wi_c to by_o trzeba robi_ bardzo ostro_nie, znaczy, _e jeden zostawa_ na górze, i rozgl_da_si_, a dwaj z _opatami, które _e_my mieli do dyspozycji, zacz_li kopa_. I tak kopali_my po trochu, po trochu, trwa_o to dwa tygodnie, nawet mo_e d_u_ej troch_, czterna_cie, mo_e pi_tna_cie dni, i wybudowali_my ten bunkier. Ten bunkier to by_ po prostu grób, dla dwóch ludzi, gdzie mo_na by_o wej__ tylko le__co, i tak pozosta_ w nim le__co, bez mo_liwo_ci zmiany po_enia. Ja przygotowa_em tam jak__ba_k_ z wod_, przygotowa_em tam dwa bochenki chleba, przygotowa_em tam dwie pary kombinezonów, to sobie tak wybra_em. I to zyska_em, jeszcze pod_ug starych kontaktów, z tak zwanego "beklajdungskamer"(ph)[German], tam gdzie by_ sk_ad, magazyny odzie_y. Teraz za__da_ ode mnie mój - Adam, _eby mu zdradzi_, kto b_dzie moim partnerem. Wi_c za siebie wybra_em za partnera przyjaciela z tego samego transportu z

P_o_ska, jako odpowiedniego pod wzgl_dem fizycznym, to gra_o bardzo du - du__ rol_, _eby to by_partner, eeh, jeszcze przy si_ach, bo po drodze mog_by_ró_ne przeszkody, i trzeba by_przygotowanym na to, _e w razie potrzeby, trzeba sobie da_rad_i poradzi_z tak_przeszkod_. Oczywi_cie, fizycznie. Broni nie mia_em. Tego nie mog_em, i nie chcia_em, zreszt_, iii- te_zrezygnowa_em z pewnej- z pewnego momentu, który u uciekinierów by_bardzo wa_ny i bardzo popularny: zdobycie warto_ci - pieni_dzy, brylantów, z_ota, i tak dalej. Z tego rezygnowa_em, bo wiedzia_em, _e przy z_apaniu takich uciekinierów, którzy byli zbrojeni w to, co teraz wspomnia_em, czeka_a smier_, albo jedna z najgorszych tortur, która tylko mog_a by_. I tego chcia_em unikn_, wi_c zrezygnowa_em z tego, aczkolwiek dojdziemy do punktu, gdzie si__egna_em z moim przyjacielem, Adamem Ró_yckim, to si_mo_e ka_dy zdziwi, _e odmówi_em. /U/stanowi_em(sic) termin dwudziestego siódmego maja, czterdziestego czwartego roku. I Ró_ycki mi powiedzia_tylko tyle: "Pami_taj, _e ten termin nie mo_na b_dzie zmieni_. To jest jedna z rzeczy, na któr_ ja si_nie zgadzam." Ja mówi_: "Ja te_si_nie zgadzam, bo to kosztuje du_o zdrowia i du_o nerwów. Ile nocy mo_na nie przespa? Ja ju_tydzie_czasu nie_pi_, a do dwudziestego siódmego maja, nam zdaje si_, brakuje jeszcze ca_y tydzie_." Wi_c dobrze, zgodzi_em si_na to. Ale wracaj_c do lagru, i szukaj_c mojego wybranego partnera, którego nie znalaz_em, dowiedzia_em si_, _e zosta_wybrany jako zdatny go__ do nowego zonderkomanda(ph)[German], które prawie dzisiaj wybierali, i ju_go izolowali, ju_go_ci_gn_li do tego miejsca, i tak straci_em z nim kontakt. Teraz my_la_em, _e zwariuj_, _e nerwy p_kn_, _e nie wytrzymam tego. Wi_c wróci_em nazajutrz z rana z tym do Adama i mu powiedzia_em: "S_uchaj, to i to si_sta_o." Mówi: "Nic mnie nie obchodzi, wybierz sobie innego partnera, a to szybko, i przedstaw mi, powiedz mi kto to b_dzie." Zacz__em szuka_ teraz zupe_nie w ciemno_ciach i nie natrafi_em na _adnego takiego zdolnego- eeh, zdatnego, fizycznie zdatnego, eeh, wspó_uciekiniera, ale tak, przelatuj_c pami_ci_, i- i- i wizualnie, zatrzyma_em si_nad Arnosztem Rozyjnym(ph-Rozin), to jest _ydem ze S_owacji, który wtedy w tym okresie by_

jedynym _ydowskim blokowym w Birkenau, je_eli si_ nie myl_, ale mam wra_enie, _e to jest naprawd_ tak, _e by_ jedyny wtedy. Wi_c, wieczorem go odwiedzi_em, zavezwa_em go na zewn_trz; ja tak nie mia_em z nim- z nim _adnych kontaktów, ja go prawie, prawie, _e nie zna_em. Ale i to zaryzykowa_em, podszed_em do niego i mu powiedzia_em: "S_uchaj, ja mam do Ciebie jak__ spraw_, ale t_ spraw_ ja musz_ z Tob_ omówi_ na zewn_trz, nie tu wewn_trz, wi_c pozwól, je_eli chcesz, nie, czy nie chcesz(ph)." Tak mu przedstawi_em spraw_, zadaj_c mu pytanie: "Czy Ty masz zamiar ucieka_st_d?" To ja mówi_: "S_uchaj, jest wszystko przygotowane. Ty nie b_dziesz musia_ w ogóle o nic si_ postara_. Wszystko jest przemy_lane, wszystko jest przygotowane. Jak mi powiesz, _e tak, to ja Ci dok_adnie przedstawi_cal_ spraw_, i cal_ technik_, i tak dalej." I on mówi: "Tak, ja zgadzam si_ - chc_. I do Ciebie - mówi - mam zaufanie." "Bardzo _adnie, my si_ prawie _e nie znamy, ale, chyba wiesz co_ o mnie, bo ja co_ o Tobie te_wiem," I tak mu przedstawi_em dok_adnie wszyscy- wszystkie szczegó_y, wszystkie techniczne i niotechniczne szczegó_y, i on si_ na to zgodzi_. I umówili_my si_, _e w dzie_dwudziestego siódmego maja, to by_a zdaje si_ sobota, je_eli si_ nie myl_, o dwunastej godzinie, dwóch ludzi, których ja po_l_, b_dzie na niego czeka_o w tym i tym punkcie. On mia_, jako blokowy, jako- jako, w jego- w jego - pozycji, mia_mo_liwos_wyj_cia indywidualnego przez bram_, melduj_c - ja wiem - (ph)(end of side) do- do- do szpitala, eeh, tam jakiego_wi_nia z jego bloku, zobaczy_, i tak dalej, i tak dalej, i zg_osi_ jego numer, i wtwierdzi_, _e idzie na godzin_ czy na pó_torej, a jak wraca_, to on si_ zg_asza_, i wtedy wykre_lano jego numer, _e wróci_. Tak wygl_da_a ta technika. Wi_c ta dwójka, która mnie pomog_a, czeka_a na niego przy umówionym miejscu, a to miejsce by_o przy centrali wody, si_nazywa_o "wasserfesorgung"(ph)[German], tam pracowa_y g_ównie pum- pompy, czerpad_a, które czerpa_y wod_. Tam na niego czekali - jego doprowadzili do miejsca bunkru - tam ja ju_czeka_em na niego, wyci_gn__em z bunkru te dwa owerale(ph), jeden ja naci_gn__em na siebie, drugi on naci_gn__na- na niego, i we_li_my do tego bunkru. Ten bunkier zosta_zamkni_ty ze

strony, tak specjalnie zrobion_, przygotowan_ klap_ z drzewa, które by_o zamaskowane traw_, takim kawa_em trawy, i wci_gni_ta przez pewien otwór kawa_ek rurki, która nam mia_a dostarczy_ - powietrze. I to by_pocz_tek wej_cia do bunkru. W bunkrze, trzeba by_o przetrwa_ trzy dni i trzy noce. To by_o prawid_o od chwili stwierdzenia, _e kto_ uciek_. Dopiero po trzech dniach i trzech nocach _ci_gano po- tak zwan_ du_ "postenket_(ph), po niemiecku "die grossen postenkete"(ph)[German], która stra_y_a bez drutów, tylko stra_ne wie_e w odst_pach ró_nych, pod_ug sytuacji terenu, od, powiedzmy mniej wi_ciej, dwudziestu pi_ciu metrów do pi_dziesi_ciu metrów. Jak z_apano tego wi_nia wcze_niej, tak _ci_gano t_ "postenket_(ph) wcze_niej. Jak go- go nie z_apano, tak ta postenketa sta_a trzy dni i trzy noce, oczywi_cie, _e nie ci sami stra_nicy, _e ich zmieniano, ale t_ - ten la_cuch tak zwany, sta_na pozycjach.

Q: Przerw_ _____ .

A: Uhu.

Q: _____ w kombinezonach?

A: Jes. Wi_c, jak by_o z góry uzgodnione, weszli_my do tego bunkru, to by_o po dwunastej godzinie, jak komanda by_y po kontroli, znaczy po- po przekontrolowaniu stanu. Jak to zastrzeg_em przy budowaniu, ten ca_y bunkier by_jak grób, wykopany albo zbudowany. By_w _rodku mia_ podparcia z desek i z takich podpór drewnianych, _eby si_pod t_wag_, ci_k_wag_ tego _wiru nie zasypa_, _eby nas nie zadusi_, tak w miar_mo_liwo_ci, to by_o w ten sposób zabezpieczone. Teraz, ci dwaj, którzy mnie pomogli przy tym budowaniu tego bunkru, po naszym wej_ciu zamkn_li ten bunkier, t_klap_ która by_a przygotowana, i t_traw_ dla zamaskowania tej- tej- tej klapy, i zmontowaniem tej rurki, która nam mia_a dostarczy_ powietrze. Musz_jeszcze zaznaczy_jeden bardzo wa_ny moment. Poszukiwanie by_o pomoc_psów, specjalnie wy_wiczonych, wi_c trzeba by_o ten problem te_rozwi_za_, a by_rozwi_zany w ten sposób, _e mn_ przygotowana terpentyna w ba_ce, by_a polana tymi dwoma przyjació_mi, którzy nas zasypali, _eby w_ch psów odstraszy_. By_o mnie znane, _e, od w_ch-

od- od- od w _chu terpentyny, od terpentyny, psy uciekaj_, a po wtóre, terpentyna zwi _zana ze ziemi_, ze- z piaskiem, trzyma dosy _d_ugo. Wi _c przygotowani byli _my i na to, i przygotawani byli _my nawet na to, _e pomimo wszystkich tych, eeh, stara _i- i zabezpiecze_, mo _emy zosta _ odkryci te_. Po dalszych trzech godzinach, mo _e czterech godzinach, gdzie _oko_o czwartej godziny, zahucza _y syreny. Tak by _o mnie jasne, _e to jest syrena, która szuka - mnie. Raczej nie syrena, ale w poszukiwaniu za mn _, bo o Rozyjnowi(sic), mogli jeszcze nie wiedzie_, bo nie mieli rejestracji jego powrotu, wi _c mogli jeszcze czeka_, aczkolwiek pod _ug, eeh, meldunku, on miał wróci _ po pó _torej godzinie, wychodz _c o dwunastej albo kilka minut po dwunastej. Tak te _mia _ju _by _ z powrotem. Ale to trudno by _o do- do- do skonstantwowania- do skonstatowania. Wi _c, eeh, zrozumieli _my, _e to jest syrena po mnie, szukaj _c mi_. Oczywi _cie, w takim wypadku, dochodzi meldunek do lagierfuhrera(ph)[German], który wydaje rozkaz, _eby _ci _gn__ komanda, bo normalnie komanda wraca _y po pracy oko_o godziny szóstej; to by _a godzina gdzie _czwarta. Wi _c wracanie komand _e _my s _yszeli, w ogóle g _osy dochodzi _y do nas pod ziemi _ bardzo wyra _nie i dosy _g_o_no, i dosy _mocno. I zosta _ - odby _ si _apel, normalny apel, ten wieczorny, po tym, jak _ci _gni _to komanda. No wtedy stwierdzili, _e de facto ja brakuje, a wtedy ju _stwierdzili, _e i Rozyjn brakuje, wi _c rozleg _y si _ po raz wtóry syreny, i to _- te _by _ dla nas znak, _e to jest syrena, która jest po stwierdzeniu jego braku. Zacz _o sie poszukiwanie, i s _yszeli _my bardzo wyra _nie g _osy, które si _ zbli _a _y w naszym kierunku i oddala _y od naszego kierunku, szczekanie psów, znaczy, poszukiwanie SS z pomoc _ psów, i do poszukiwania brali tak zwanych- kapów, i blokowych, to byli niby te- ci- ci, to by _ ten element, który- który by _, eeh, eeh, spolegliwy

Q: godny zaufania

A: zaufania. Tak _e ci pomagali w poszukiwaniach. Do poszukiwania nas, pomno _yli ilo __ szukaj _cych SS i ilo __ psów, i to trwa _o - do _ciemnienia. Jak si _ _ciemni _o, przestali poszukiwa- przestali poszukiwania- przestali poszukiwania, a kontynuacja nast _a nast _pnego

dnia rano, a nast_pny dzie_by_wolny od pracy, tak_e to wszystko, te wszystkie g_osy, to wszystko co si_dzia_o na zewn_trz, to by_y wszystko si_y, które szuka_y nas. I dosz_o do pewnego momentu, _e_my s_yszeli grzebanie pazur psów, jakby u nas w naszych g_owach, wewn_trz g_ów. To s_refleksy(sic) nie do opisanania, to s_refleksy, które jest ci_ko okre_li_po prostu. By_o to wprawdzie grzebanie w piasku, pomimo tej terpentyny, ale dosy_krótkie, bo w ko_cu te psy uciek_y z- z tego miejsca, bez wyniku. Teraz, dosz_o do momentu, _e zabrak_o nam powietrza. Zabrak_o nam o tyle powietrza, bo to- ten bunkier by_ma_y, i nam si_zda_o, _e ta rurka si_zapcha_a, mo_e tendencyjnie, mo_e nie tendencyjnie, to s_wszystko, wie Pan, hipotezy

Q: _____ .

A: które- które ci_ko zrozumie_i ci_ko okre_li_. Ale s_logiczne, one s_jednak logiczne. Prawdopodobnie, przy tym zasypaniu, albo przy tym zamaskowaniu t_- ten- t_ traw_, w po_piechu, w takich okoliczno_ciach, mo_e si_zdarzy_, _e po prostu zap- zap- zatkali t_- t_- t_dziur_, bo ten ca_y otwór, to by_, ja wiem, wielko_ci, eeh, cała i co_

Q: Uhu

A: czterech centymetrów, mniej wi_ciej co_takiego. Wi_c zacz_li_my by_niecierpliwi, zacz_li_my po prostu si_troch_kr_ci_, albo próbowa_kr_ci_. Sz_o to bardzo szybko, bo cia_o zacz_o puchn__ od braku powietrza. Ja, dotkn_wszy swojej g_owy w pewnym momencie, mia_em wra_enie, _e- _e- _e- _e- _e wsadzi_em palec do mas_a, a nie do g_owy. A gdzie jeszcze koniec? Do ko_ca by_o daleko, bo my_my tam mieli przesiedzie_sobot_, niedziel_, poniedzia_ek, a prawdopodobnie, bo to by_a sobota na obiad, to móg_by_jeszcze wtorek, i dopiero we wtorek w nocy wyj__, je_eli by by_o mo_liwe. Ale to_e_my wiedzieli, _e nie wytrzymamy do tego terminu, to nie- to nie ma o co- o czym mówi_, bo dusili_my si_, zacz_li_my si_po prostu dusi_z braku powietrza. Doci_gn_li_my do niedzieli wieczór, i zacz_li_my grzeba_, eeh, ró_nymi sposobami, _eby doprowadzi_troch_powietrza, zrobi_jaki_

otwór, zrobi jak dziurkę. Więc nie szło to w sposób na zewnątrz, to zaczęliśmy cięgać piasek na siebie, od- eeh, oderwali kawałek tej deski, i tak cięgalimy piasek, żeby się wydostał chociażby palcem na zewnątrz. To była makabra, makabra nie do opisanie, do tego momentu, zaczęliśmy się egnać, twierdzić, że nas zasypali celowo ywcem, żeby nie została po nas żadna stopa, bo ci ludzie, którzy nam pomagali, bali się, że jak nas zapię, możemy ich zdradzić, i to trzeba wziąć pod uwagę, jako

Q: _____

A: logiczny moment, jako moment, który jest momentem. Więc postanowiliśmy w niedzielę w nocy wyjść, opuścić ten- ten bunkier, i przedostać się między dwie wieże, w takim momencie, który ja sobie wybrałem, ponieważ ja tam blisko pracowałem na tym komandzie, więc się uczę codziennie, zamknę oczy, jak po ciemku i, w jakim kierunku, i tak dalej, i tak dalej. Po prostu kiedyś szczegóły zostaną zapamiętane, żeby nie popełnić jakiegoś błędów, żeby nie skręcić za bardzo w prawo, żeby nie skręcić za bardzo w lewo. Więc ja wybrałem sobie taki punkt przejściowy w każdym wypadku, czy będą stali, czy nie będą stali. Jak nie będą stali, tak to jest, eeh, o dużej łatwiejsze, ale w razie potrzeby, że nie będzie innego wyjścia, tak żeby w miarę możliwości nie popełnić jakiegoś błędów. Teraz, nastaje problem otwarcia bunkru. Nie było sił - opuchnięci, ręce opuchnięte, głowy opuchnięte, nogi opuchnięte, grzebaliśmy tego piasku bez końca; powietrza nie mieliśmy, a otworzyło to, nie było sił, nie było możliwości w ogóle tego. Więc widzieliśmy mier przed oczyma, i to tragiczny mier, mier od zaduszenia się. W pewnym momencie, pamiętam to bardzo dokładnie, wydostałem się jako jednym palcem na zewnątrz, jakbym go wsadził do- do- do- do- do- do rozpalonej stali, do gorąca, nie do zimna, takie było pierwsze wrażenie, jak zetknę się - zetknę się mój palec z powietrzem. I po trochu zaczęło powietrze wnikać. Więc uprzedziłem mojego przyjaciela Rozyjną, żeby jego rękę w moim kierunku grzebał na siebie, ile będzie mógł. I tak nie mogliśmy wydostać się, ja mój rękę, on jego rękę. I ręce były na powietrzu, i

r_ ce by_ y niby na wolno_ ci, ale my jeszcze stale zagrzebani, w niebezpiecze_ stwie, _ e nie b_ dzie dosy_ si_ , _ eby móc otworzy_ ten bunkier na tyle, _ eby wydosta_ nasz- nasze cia_ a st_ d. W absolutnej rezygnacji, uda_ o nam si_ po kilku godzinach mord_ gi, po prostu mord_ gi, t_ g_ ówn_ klap_ odsun_ , albo otwór powi_ kszy_ w ten sposób, _ e by_ o mo_ na wysadzi_ g_ ow_ . I tak, po ma_ u, po ma_ u, _ e_ my si_ wydostali, wpierw ja, a za mn_ ten mój przyjaciel, wydostali na zewn_ trz. Wyrównywuj_ c cia_ a i stoj_ c ju_ na zewn_ trz, zemdleli_ my obydwoj. Padli_ my po prostu jak- jak dwa trupy. Ale nerwy, które- które- które- które silno, bardzo silno dzia_ a_ y, postawi_ y nas jednak na nogi, i zbli_ aj_ cy si_ motocykl w naszym kierunku, z roz_ arzon_ lamp_ , nas zmusi_ do tego, _ eby_ my sprawili pewne kroki. Bezwzgl_ dnie, _ e nie my_ leli_ my na t_ bank_ z wod_ , która si_ wyla_ a przy tych naszych manipulacjach, nie my_ leli_ my o ten kawa_ ek- na ten bochenek chleba, który si_ zmiesza_ absolutnie z piaskiem, i nie by_ do u_ ycia, i tak zacz_ li_ my nasz - start. Teraz si_ rozchodziło o to, _ eby stwierdzi_ , czy stra_ na wie_ ach stoi, albo nie stoi. No, mo_ na to zis- ze- stwierdzi_ w bardzo _ atwy sposób, to s_ jednak ludzie, którzy- którzy, niekiedy kto_ zakaszle, albo niekiedy kto_ zakicha, i to ju_ jest sta_ a(ph), i trzeba by_ o taki moment wyczeka_ , a rzeczywi_ cie, jeden z tych stra_ y zakaszla_ . Tak stwierdzili_ my, _ e stoj_ . Zamkn_ wszy oczy, przybli_ yli_ my si_ w kierunku tych wie_ , i to by_ o jakie_ trzysta metrów, mniej wi_ cej do miejsca naszego bunkru. Wi_ c chodz_ c na nogach, trzymaj_ c si_ za rece, bo by_ a- strasznie ciemno by_ o, i po takich godzinach - bunkru, ta ciemno_ _ by_ a - ciemniejsza, jak- jak- jak w rzeczywisto_ ci. Na horyzoncie z- z strony lewej widzieli_ my tylko p_ omienie, które wychodzi_ y z kominów krematoria, i to by_ znak, i prze- i dla dalszej drogi, _ eby si_ orientowa_ do ty_ u, ile i w jakim kierunku si_ mamy oddali_ od tych p_ omieni, albo od tych pochodni, ja nie wiem jak to nazwa_ w tym wypadku, w naszym wypadku. Jak _ e_ my si_ przybli_ yli, mniej wi_ cej jakie_ sto, sto pi_ _ dziesi_ t metrów, do tych wie_ , zamkn_ li_ my oczy, zaci_ n_ li_ my z_ by, zatkali uszy, i pe_ zali_ my si_ do przodu, czekaj_ c z ka_ dej chwili na rzut reflektora i na ogie_ kulomiotów. To pe_ zanie trwa_ o dosy_ dlugo. Nie ciekawi_ o nas jak i co i

gdzie i w jakim kierunku; dopiero po jakiej dobrej godzinie, pami tam, pozwoli em sobie troszeczk przysi, odwróci g ow, aby zobaczy, mo e kontury tej wie y, albo tych wie, pomi dzy którymi e my si przepe zali. Trzeba naznaczy, e przed wie ami by wykopany olbrzymi rów, który trzeba by o te przej i to pe zaniem si w dó, potem z powrotem w gór. Jak e nas nie wykryli, mnie jest trudno odpowiedzie na to pytanie. Ale, e w takiej sytuacji, e jest wszystko jedno, niech b dzie co b dzie, to jest jedyna odpowied na to pytanie. Jak stwierdzi em, sz- naprawd pod ug konturu jednej z tych wie stra y, widzia em, e jestem poza. Z apa em mojego towarzysza za r k i powiedzia em mu: "Wsta, i zacznijmy ucieka." I rzeczywi cie zacz li my biegiem ucieka, i uciekali, a wiedzia em, e mamy doj do rzeki, która si nazywa So a, bo O wi cim le y mi dzy So a Wis, a e So mamy przep yn, na drug stron. I tak, po, mo e dwóch albo trzech godzinach, nocnych jeszcze, e my dotarli do- do tej rzeki So y, i przy przep ywaniu tej rzeki So y, e my, si nam utopi a jedna para butów, i to by o straszne nieszcz cie. Wi c nie rozmy laj c d ugo, z bólem serca e my rozdarli koszule, ja moj, on jego, i zrobili my takie onuce, aby zast pi jedn nog, bo ka dy mia jeden but, a drug nog okr cono tymi onucami. Dotarli my do takiego p otu elezn- e- eeh, e- po prostu do p otu, który odgradza, eeh, lini kolejow. I trzeba by o ten p ot przej. Pami tam, e ja, w pewnym mome - momencie, zawis em, zawisia em na tym drucie koleczastym, i roz- roz- rozkrwawi em sobie praw r k, na której mam jeszcze znak do dzisiejszego dnia. Ale nie by o rady! Trzeba by o i z t krw- okrwawion rek ucieka dalej. I tak e my uciekali, a e my dotarli do miasteczka, które sie nazywa Che mek, które by o znane z tego, e tam by a fabryka butów Badr (ph). To ja zna em jeszcze z historii przedwojennej. Wprawdzie to by o mniej znane, ale jako wiedzia em o tym. Zacz o wita, i tak si sko czy a nasza pierwsza- pierwszy etap naszej drogi, bo my my postanowili chodzi tylko lasami, a szczególnie w nocy, a je eli lasami tak- tak te w dzie, ale w ka dym bad razie, nie w dzie jak woln, otwart drog, albo polem - to by o niebezpieczne. I doszli my

do miejsca takiego nad ranem, jak ju_si_ rozja_nia_o, _e mieli_my przej__ most drewniany, i nie by_o rady si_ zatrzyma_ w innym punkcie, bo to wszystko by_o dosy_ otwarte, dopiero za tym mostem, mieli_my mo_no__ wkroczenia do jakiego_ma_ego lasku, i tam mieli_my pierwsz_mo_no__ schronienia si_. A co los nie chce, z drugiej strony mostu si_ wali jaka_kompania_o_nierzy niemieckich. Nie- nie by_o mo_liwo_ci powrotu, nie by_o mo_liwo_ci, _eby co_zrobi_, a na pewno nie by_o mo_liwo_ci uciekania, bo by zacz_li goni_nas i strzela_. Wi_c stan_li_my na rogu tego mostu, na pocz_tku tego mostu; byli_my w oweralach, wygl_dali_my troch_jako robotnicy, i nas nie ciekawi_a ta kompania_o_nierzy, ale_my patrzyli w gór_na_s_upy elektryczne, i t_umaczyli jeden drugiemu, jak trzeba te linie tam prze_o_y_, poprawi_, i tak dalej. I tak ta kompania sobie przesz_a, i my_my potem te_przeszli na t_drug_stron_, i wkroczyli_my do tego lasku, i tam_e_my z_apali pierwsz_brukiew gdzie-gdzie_na- na okraju tego lasku, i tak brudno i smaczno_e_my zacz_li je__ na nasze pierwsze_niadanie.

Q: _____ .

A: Jes. Wychodzimy?

End of Tape Three.

Tape Four

A: Po przejściu mostu, żeby dotrzeć do tego małego lesika, któryśmy widzieli z daleka, odezwa się gódnym, w bardzo poważnym sposobie, żeby trzeba było coś do ust wziąć, chociaż trochę trawy. Wić, idąc już o wście, już było dosyć jasno, a wiedzieliśmy, że nie zachowaliśmy dosyć ostrożności, ale i są sytuacje takie, gdzie trzeba odoboczyć. Zauważyliśmy przed tym- w kierunku tego lasu, zauważyliśmy taki pojedynczy mały domek z ogrodzeniem, i zbliżyliśmy się w kierunku tego domku, myślicie sobie, że może jakiś kawałek chleba zyskamy, a trochę wody do picia. Ale czekaliśmy, żeby wiedzieć, co się tam dzieje, kto w tym domku mieszka. I wtedy wychodzi taka pani w wieku lat może pięćdziesiąt, pięćdziesiąt kilka, i zaczyna wieszać bieliznę. To ja wchodzi do tego podwórza, i oczywiście po polsku, witam tę panią i proszę, żeby się nie zlekotała, że ja od niej nic nie chcę, ja tylko proszę o kawałek chleba suchego. A ona jakby się zorientowała, że my ze względu na to miejsce, to powiedziała mi tyle: "Ja Wam dam kawałek chleba, i dam Wam nawet trochę mleka, tylko proszę Was - uciekajcie stąd." "Dobrze" przyrzekliśmy jej. I pytamy się na kierunek Krakowa, że chcemy w kierunku Krakowa. To ona nam mówi: "Ja wprawdzie Wam tego nie powiem, bo ja nie znam tej drogi, tylko, jak chcecie, to skryjcie się tu w tym lesie, i czekajcie do godziny czwartej, a mój mój wróci z roboty. On Wam to wyjaśni, objaśni." Eeh, to się trochę mnie nie podobało, a zresztą, tyle godzin, to jest za duży luksus, żeby zmarnować. To tylko się pytam, że jak- jaki duży, mniej więcej jest ten las, ile drogi można zrobić w tym lesie. Powiedziała tylko tyle, mówi: "Chłopcy, bądźcie ostrożni, bo w nocy w tym lesie była razja (ph) niemiecka nawet z tankami. Nie wiem, czego szukali, ale cały las przetrzyniły- były przetrz- przetrz- przetrz- przetrz- przetrz wojskiem niemieckim." "Okej." Podziękowaliśmy za ten kawałek chleba i za trochę mleka, które było dla nas, eeh, kawałkiem. Myśmy weszli do tego lasu, i rzeczywiście widzieliśmy zupełnie niewidoczne stopy od śladów tanków, to można w bardzo łatwy sposób odróżnić, i nie mając tej pewności, że ten- ten ten las jest opuszczony, że opuścili

ten las, _e_ my postanowili troch_ do g__bi i__ i zakopa_ si_ krzewami, li_ciami i przeczek_a_,
eby co - _eby si_ lepiej zorientowa_, czy jest droga tym lasem wolna, albo nie. I tak, ze
zm_ czenia, _e_ my obydwa_j zas_n_ li. Po dwóch czy trzech godzinach, _e_ my si_ obudzili, i
zacz_ li_ my nasz_ w_ drówk_, pó_ na_ lepo, orientuj_c si_ troch_ pod_ ug_s_o_ca w jakim
kierunku mamy i__ . Dotarli_ my do Wis_y, gdzie ta Wis_a by_a ju_ dosy_ szeroka, i to by_o
jakie_ kilkana_cie kilometrów pod Krakowem. Tam _e_ my widzieli, _e_ takim- tak__ ódk_
przewa_a(sic) jaki_ go__ na drug_ stron_ . Wi_c my_ my w t_ drug_ stron_ potrzebowali, nie
by_o mowy, dosy_ szeroko tam by_o, _eby tam p_ywa_, wi_c podszed_ em do tego faceta, i
powiedzia_ em mu, _eby nas przewióz_ , tylko, _e_ nie mamy czym zap_ aci_ . To on tak patrzy,
patrzy na moj_ r_k_ i mówi: "No ale masz zegarek." Na to mówi_ : "To jest za du_a cena, _eby_
Ty nas przewióz_ . Ale wiesz co, ja Ci dam ten zegarek, jak nas przewieziesz i dasz mi Twoje
buty, to Ci dam ten zegarek." Mówi: "Zgoda." Bo my_ my byli stale jeszcze ka_dy po jednym
bucie. Przewióz_ nas na drug_ stron_, _ci_ gn__ buty, da_ buty, ja mu zegarek. By_ zegarek
nietani, a to jest jedyna rzecz, z kosztowno_ci, które _e_ my zabrali ze sob_, bo ja
przypomnia_ em sobie w tym wypadku moment, jak si_ __egna_ em z moim Adamem, jak
zaprosi_ mi_ do budy, _eby wyp_i_ kieliszek wódki, a to mu odmówi_ em, powiedzia_ em, _e
moja g_owa musi by_ trze_wa, mog_ wyp_i_ z nim, on wódk_, a ja troch_ wody, i si_ po_egna_ .
To on mówi: "To chocia_by we_ to ode mnie na pami_tk_." I wyci_ga z kiesieni chusteczk_ i
k_adzie na stó_ . Mówi: "Chcesz zobaczy_, co tam jest? Prosz_ bardzo." Otwiera t_ chusteczk_, a
mnie si_ robi ciemno w oczach. Takie brylanty jak pi__ . I on mówi: "To jest wszystko
oryginalne. Tu nie ma nic fa_szywego. To jest mn_ zbadane, a jestem bardzo dobrym
fachowcem, si_ sta_ em w O_wi_cimiu." Mówi: "To we_ ode mnie na pami_tk_." A tego by_o
nie do pomy_ lenia, nie do pomy_ lenia. Ale ja si_ tego zl_k_ em. Ja mu wyt_ umaczy_ em: "Adam,
s_ uchaj, wszystkie ucieczki, u których, u których uciekinierów znale_ li podobne rzeczy, i tak
dalej, sko_czy_y si_ wielk_ tragedi_, a ja si_ tego nie chc_ nawet dotkn_ . Ja Ci serdecznie

dzi_kuje, wiem _e mi _yczysz dobrze, a nie gniewaj si_ na mnie, ja tego nie zabior_." To sobie przypomnia_em ten moment w związku z tym zegarkiem. Jedyny zegarek, to by_y wszystkie kosztowno_ci, które mieli_my ze sob_, bo zegarek by_ bardzo potrzebny, jako rzecz praktyczna. Nie by_z_oty. Tak przedostali_my si_ na drug_ stron_ Wis_y, i zacz_li_my nasz poku- pochód okrajem lasów i lasem, i po pewnych informacjach od tego przewodnika, który nas przewióz_ na drug_ s- stron_. Trzymali_my si_ tej to- tych to wskazówek po kierunku Krakowa. Po dwóch, trzech godzinach, zaobserwowali_my znowu_ jaki_ taki pojedynczy domek. Czekaj_c, widzieli_my jak__ kobiet_ i znowu_e szed_em do sierotka i poprosi_em o kawa_ek chleba. Ta kobieta mówi: "Owszem, ja Wam dam, dam Wam nawet troch_ zupy, ale potnijcie mi to drzewo, które trzeba por_ba_." M-: "Bardzo ch_tnie." Zakasali_my r_kawy, da_a nam ka_demu po siekierze, i zacz_li_my r_ba_. Zarobili_my na dobr_ zup_, która nam przynios_a do jakiego_ k_ta, _e_my si_ tak schowali, a ona si_ pyta: "A- a dlaczego nie chcecie wej__ do _rodka?" "Nie, nie, raczej na powietrzu, my_my spoceni, praca by_a dosy_ci__ka, sobie zajemy tu i pójdzie dalej." Na_o_y_a potem kilka jajek, jeszcze po kawa_ka chleba, i co_ tam do jakiej_ flaszki na- troch_ bia_ej kawy. I tak _e_my szli dalej. I dalej _e_my lasem chodzili, i dalej _e_my doszli do takiego pojedynczego domku. I wychodzi staruszka i mówi do nas: "M_odzi ludzie, uciekajcie st_d!" "Dlaczego?" "Tu jest straszna razja Niemców. W nocy mi zabrali syna, wyci_gn_li go z_ó_ka. Bior_ ludzi m_odych na kopanie zakopów na front wschodni. Uciekajcie z tego kierunku, uciekajcie tu z tej okolicy!" A dok_d, w jak_ stron_ trzeba ucieka_: "Babciu," czy jak, ju_ nie pami_tam jak ona nazwa_a-. "Tylko na po_udnie, na pó_noc nie." A nasz kierunek by_pó_noc. To wzi_li_my to troch_powa_nie, prosili_my tylko, _eby nam pozwoli_a w stodole odpocz__ godzin_, byli_my bardzo zm_dr- zmordowani z tego, z tych kilometrów, z tego chodzenia. Pozwoli_a nam, a w tej stodoli zapad_a decyzja zmiany kierunku; nie idziemy na Warszaw_ - idziemy na S_owacj_. To zaproponowa_mój- mój, eeh, kolega Rozyjn, _e jednak s_ tam jeszcze _ydzi, s_ nawet zorganizowani, pomimo _e S_owacja nale_y do- do- do-

do bloku niemieckiego, ale ze wzgl_ du na to, _e s_ tam _ydz, ze wzgl_ du na jest to po_ udnie, mo_e potem dalej, do Rumunii, a mo_e potem dalej, bardziej jeszcze na po_ udnie, i to wygl_ da_ o dosy_ realnie. I mniej wi_cej nam powiedzia_ a jak, w jakim kierunku is_. I szli_ my tak w kierunku Nowego Targu. Na jakiej_ ma_ ej stacyjce przed Nowym Targiem jeszcze, kawa_ przed Nowym Targiem, zaobserwowali_ my, _e przeje_d_ aj_ poci_ gi tak prze_ adowane, _e na dachu siedz_ ludzie, jad_, przewa_ nie górale. Ja mówi_ do mojego przyjaciela: "To jest bardzo dobry sposób. Wejdziemy te_ na jaki_ dach i b_ dziemy jechali kawa_ ek drogi. Co tu mo_e by_ z_ ego? Tylko, _eby do przyj_ cia poci_ gu nas tu nie z_ apali gdzie_." To zaproponowa_ em, _eby_ my weszli do ubikacji, zamkn_ li si_ razem do jednej tej to-, i przeciekali, a_ b_ dzie gwizd pociagu jakiego_. I tak to by_o. Czekali_ my jakie_ pó_ godziny, zagwizda_ poci_ g, wjecha_ na_ adowany, prze_ adowany, na dach pe_ no górali. Wi_ c wchodzimy równo na dach, a ja si_ pytam pierwszego tego góle- górala, _e w jakim kierunku ten poci_ g jedzie, czy jedzie do Nowego Targu? Ale to _a tacy ludzie, od których ci_ ko wy dosta_ jakie_ s_ owo. Nie do pomy_ lenia. Nie znalaz_ em s_ ów, _eby wyci_ gn_ jakie_ jedyne s_ owo od tego górala, a w ko_ cu jak odpowiedzia_, to on odpowiedzia_: "Ja nie wiem." Naraz wje_d_ amy do jednej stacji, i widzimy z daleka kordon wojska niemieckiego. Nie wiem czy normalne wojsko to by_o, czy to by_o SS. Zdaje si_, _e to by_o SS. I pierwsza my_ l - nasze przyj_ cie, kogo tu mog_ szuka_? - tylko nas. Wie Pan, z tych wszystkich emocji, z tych wszystkich prze_y_ ju_ w trakcie realizacji tej ucieczki, to by_ moment straszny, bo nie by_o mo_ liwo_ ci poruszy_ si_ nawet, bo zrozumia_e, od razu by_ my wpadli w t_ pu_ apk_. Wi_ c nie zosta_ o nic innego, tylko przeczeka_, co tu b_ dzie, co tu si_ stanie? Okaza_ o si_, _e ten poci_ g, przy zmianie maszyny, wyjecha_ z powrotem w innym kierunku. Byli_ my na granicy mi_ dzy Guberni_ a Reichem. A_ aby nikt z tego poci_ gu nie wysiad_, to obkluczyli ten poci_ g tym, t_ mas_ _o_ nierzy. I tak _e_ my wyjechali, i w ko_ cu tam, od jakiego_ tam pó_ cz_ owieka _e_ my wydobyli, _e jedziemy w kierunku Nowego Targu - to co my_ my potrzebowali. I na pytanie, jak daleko, ile czasu, to

nam powiedzia_ tak mniej wi_cej za pó_ godziny dojedziemy do Nowego Targu. I przed Nowym Targiem, jak poci_g zacz__ ju_ z daleka troch_ hamowa_, my_my postanowili zeskoczy_, nie wjecha_ do stacji, bo Nowy Targ ju_ to by_ dla nas, to by_a dla nas za du_a stacja, i za niebezpieczna stacja, wi_c woleli_my nie dojecha_, wyskoczy_ z poci_gu, i wskoczy_ do lasu, i tam odpocza_ i tam przenocowa_. I to by_o faktem, _e_my to uczynili, _e_my wyskoczyli z jad_cego poci_gu, dosy_ szcze_liwie. Wtargn_li_my do takiego lasu, tylko nie zauwa_yli_my, z tego straszego zm_czenia, _e si_k_adziemy do wody. I tak zagrz__li_my w tej wodzie, i w tej wodzie _e_my tak zasn_li, i tak przespali_my cal_noc do nast_pnego rana. Nast_pnego rana, zacz__ pochód do gór, do gór. Omin_li_my Nowy Targ, i szli_my kawa_ek w kierunku Zakopanego, pod_ug jakiego_ szyldu z daleka na szosie, _e_my wiedzieli, _e jest to kor- kierunek tego. Natrafili_my na górali, którzy pracowali na polach. Znowu_si_zwróci_em do takiego górala, pytaj_c o drog_ w kierunku granic S_owacji. Odpowied_jak do_ciany, on nic nie wie, on nie wie, on- on- on nie zna. _adnej informacji nie by_o mo_na wyдоста_, nie od niego, nie od tego drugiego tam dalej, i nie od tego trzeciego jeszcze dalej i jeszcze dalej, i szli_my tak na wpó__lepo, __kami i górami, __kami i górami, a_ na pewnym wierzchu, dosy_ wysoko, widzieli_my co nam wygl_da_o na- na rzek_, która si_ rozdziela na ró_ne odnogi, i zrozumieli_my, _e to mo_e by_ Czarny Dunajec. I siedz_c tak na tej górce, obserwuj_c w kierunku na prawo, na lewo, zauwa_yli_my w uniformach kr_c_cych si_ tam patroli. Zrozumieli_my, _e to mo_e by_ stra_pograniczna, _e jeste_my na granicy, na granicy S_owacji. Teraz trzeba przej__ ten Czarny Dunajec. Wi_c postanowili_my wyczeka_ jeszcze jedn_rund_tych kr_c_cych si_ niby ze stra_y granicznej, czy pogranicznej, a mi_dzy jedn_rund_a drug_rund_, _e_my si_ze_lign_li w dół z tej góry i zacz_li przechodzi_ ten Czarny Dunajec, który si_ nam zda_by_ bez ko_ca, bo stale woda, woda, woda, woda, woda bez ko_ca, i to si_kr_ci_o, i to si_kr_cilo, a nim_my wyszli z tej wody, to- to- to- to by_o

nieszczęście, to trwało strasznie długo. Idziemy dalej, i weszliśmy na jak... k..., zupełnie opost- u- upost- upost- upostusza...? Tak mówi jak? Eeh, z t -

Q: pastwisko

A: nie pastwisko

Q: opustosza..., opustosza...

A: opus- opustosza..., nie widzę _adnego _ladu _ycia, nie widzę niczego, i to wyglądało na dosyć bezpieczną drogę, _eby i... dalej. I tak _e my doszliśmy do jakiegoś lasu. Patrzą _ tak na- na ten grunt, widzę jakieś pudełko, wyglądało mi jako- jak pudełko od zapalek, albo zapalniczki, coś takiego. Ja to podnoszę, i mój przyjaciel mi wyrywa to tego i czyta 'slovenskie zapalki'. On mówi: "Jesteśmy na Słowacji. Ja jestem w domu." To ja mówię: "Tylko uważaj, _eby my się nie dostaliśmy do jakiegoś nieszczęścia. Jeszcze nie jesteśmy." "Jesteśmy. Co znaczy? Nie widzisz? Zobacz. Pudełko zapalek, napis 'slovenskie zapalki'." Ja mówię: "Arnoszt, ja proponuję, _eby my przeczekali, a _si _ciemni, i pódziemy dalej. Pamiętaj, nie wolno nam ryzykować, a nie daj Boże, stracić to, co mamy za sobą." "Ja muszę _si _napić piwa. Ja muszę zapalić papierosa. Ja jestem w domu." Mówi: "Widzisz, tam na dole, jest jakiś sklepik na wsi- we wsi. Ja tam chcę podejść do tego sklepiku." Mówi: "Przecież ty nie masz czym zapalić nawet. Kto Ci da za darmo coś?" "Mnie dadzą, mnie dadzą, mnie dadzą. Ja idę." Mówi: "Arnoszt, nie. Ja nie zgadzam się na to. Ja widzę niebezpieczeństwo, pamiętaj, Słowacja jest to samo co Niemcy dzisiaj, to jest w tym samym bloku. Nie wolno." Niestety, dostałem bardzo drastyczną odpowiedź, która mi boli do dzisiaj: "Jak Ci się nie podoba, to idź sobie Twoją drogą." Mówi: "Arnoszt, ja nie znam słowa, ja nie znam języka. Jak Ty postępujesz?" Nie słyszyc nic, idzie. A ja, nie mając rady, muszę iść za nim. Ale do sklepu ja nie weszłam, on wszedł sam do sklepu. Po kilku minutach wychodzi, i pytam się: "No, dobre było piwo?" "A, niech go diabli wezmą, nie chciałam mi dać bez pieniędzy." "A co ja Ci powiedziałam, a dlaczego by Ci miało dać?" "To chodźmy szosą, chodźmy wygodniej, chodźmy szosą." Mówi:

"Nie wolno nam. Nie wolno nam." I naraz przyje_d_a furmanka, taka wiejska, z ch_opem, i on po s_owacku si_zwraca do tego ch_opa, czy nam pozwoli wsi___ na t_furmank_. To on mówi: "Dzisiaj, tak." "A dlaczego dzisiaj?" "A Wy to nie wiecie? A Wy_cie nie s_yszeli- nie slyszeli" - takim ch_opskim j_zykiem s_owackim - "co to w rad- przez radio mówili, z Londynu co mówili? A dzisiaj jest dzie_wielkiej inwazji." To by_szósty czerwiec czterdziesty czwarty rok. I tak wsiedli_my na ten wóz, i mówi: "Ch_opcy, dzisiaj, ja Was zapraszam na piwo, dojedziemy do karczmy." I ja kiwam na mojego przyjaciela, mówi_: "Nie wolno nam." Mówi: "A, nie zawracaj_g_owy, on nas zaprasza. Jedziemy, wypijemy piwo." Doje_d_amy do karczmy, a ja oczywi_cie bez mo_liwo_ci, zmuszony by_em wej___ razem to tej karczmy. Jak_my si_pokazali w tej karczmie, ta ca_a karczma stan__a na nogi, i zacz__a nas wita_ - 'przyjaciele, chod_cie, ja funduj_, ten funduje, pijmy!' - wszyscy opici tam, krzyk, tego, papierosy, _mierdzi jak cholera, ledwo widzie_, a w tym momencie, ja odwracam_g_ow_ a widz_dwa mundury we wej_ciu w drzwiach, które nigdy w_yciu nie widzia_em: zielone ze szerokimi czerwonymi lampasami. Wiedzia_em, _e to nie s_Niemcy, ale nie wiedzia_em kim s_. I równo do nas: "Papiery!" Ja nie mam kawa_ka papieru, nawet toaletowego, co ja Ci mog_pokaza_? Kiwam do mojego przyjaciela: "No, zacznij gada_, mnie nie wolno, ja nie umiem po s_owacku." A on: "Ja, te, to, ta." "Papiery!" "Nie mam." "Dlaczego nie masz?" I tak dalej. "W imieniu prawa, jeste_cie aresztowani, i musicie z nami pój__ na komend_ - powiedzia_tam imi_tej wioski, Medeca(ph) - a komendant powie Wam, co z Wami zrobi. Tylko pami_tajcie: idziecie trzy kroki naprzód, karabiny nabite. Jak spróbujecie ucieka_, strzelamy na ostro." No, mówi_: "Widzisz, Arnoszt?" - tak, po cichu - "to jest pocz_tek naszej wolno_ci." Jak si_okaza_o pó_niej, to do naszego zaaresztowania dosz_o w zwi_zku z tym, _e ten sklepikarz, u którego mój przyjaciel chcia_wypi_troch_piwa, zadenuncjowa_na_andarmeri_s_owack_, _e kr_c_si_tu w okolicy dwaj podejrzeni, nie wiem jak nas nazwa_, ale dwie sylwetki podejrzone, i opisuj_c tego mojego przyjaciela, troch_jak wygl_da_, _e ubrany w kombinezon a podobnie, dojechali do tej

karczmy, przypuszczaj_c, _e to jest kierunek - on im powiedzia_, w jakim kierunku _e_my potem szli - i tak dosz_o do tego zaareztowania. I tak nas doprowadzi_ na stacj_ andarmerii s_owackiej, w tym- w tej wiosce, które si_ - która si_ nazywa_a Medeca, i komendant tej stacji nas zaprosi_ na przes_uchanie. Oczywiście, mój- mój- mój kolega si_ pochwali_, _e jest S_owakiem, i rozmawia po s_owacku, i _e pochodzi ze Snyjny(ph-Snina), i _e tam chodzi_ do szko_y, i tak dalej, a ostatnio teraz by_ na robotach, nie wie dok_adnie gdzie, wi_c przyniós_map_, _eby_my jednak na tej mapie pokazali, gdzie, mo_e jakie_ miasto, ino_e jakie_ tego. To, ja pami_tam, _e ja po_o_y_em rek_, ca__r_k_ na t_map_ i pokaza_em tu, tu, tu, tu, tu, tu, tu, tu, oczywiście, _eby nie wypowiedzie_ tego _wi_tego s_owa. I on to mówi: "Ale_cie pracowali u Niemców?" "Tak, u Niemców _e_my pracowali. Nie dostali_my je__, nie dostali_my niczego." A ja milcza_em, wi_c on si_ pyta, a co tym- z tym- z tym Twoim koleg_?" Mówi: "Ja si_ z nim bardzo zaprzyja_ni_em, pracowali_my razem, i zaproponowa_em mu, _eby si_ do__czy_ do mnie, i _e przyjedziemy do mojego domu, tak _e ja si_ z nim zaopiekuj_, to jest Polak, który mówi po polsku." No, tak, zadaj_c nam kilka pyta_, oddzielnie mnie, oddzielnie jemu, doszed_ do wniosku, _e musi nas eskortowa_ z powrotem na granic_ i odda_ nas w r_ce Niemców. Tak to w _aden sposób, to_my go uprzedzili, _e _ywych, nie, martwych, owszem, ale _ywych, nie. I widzia_nasz_ stanowczo__ i twardo__, zastanawia_si_ nad tym, co z nami zrobi_. Zamkn__ nas do takiej celi, i przywo_a_ specjalnego wartownika, _eby dawa_ na nas _eby si_ z nami zaopiekowa_, i _eby si_ z nami zajmowa_, a on w ci_gu jutrzejszego dnia postara si_ znale__ jakie_ rozwi_zanie. Wi_c powtórzyli_my przed wyj_ciem z jego kancelarii, _e nas w _aden sposób z powrotem nie mo_e dostarczy_ do r_k niemieckich. Mo_e nas odda_ na jakikolwiek urz_d s_owacki, ale w kierunku odwrotnym. A widzia_, _e nie ma rady, chcia_si_ nas jednak pozby_, wi_c nast_pnego rana eskortowa_nas, znaczy, kaza_nas eskortowa_ do Spiskiej Starej Wsi na ten- na s_d, który tam by_. To by_s_d rangi ni_szej, ja nie wiem, nie- nie okr_gowy, mo_e - nie znam- nie znam tej struktury s_dów s_owackich. I rzeczywi_cie, na_o_y_

kajdanki, nie on, ale ten, który nas eskortowa_. My_my si_ temu bronili: "Nie jeste_my kryminalistami, nie jeste_my zabójcami, nikogo_e_my nie zamordowali." Ale,_e taki jest rozkaz. A po drodze, rozmawiaj_c Z tym, który nas eskortowa_, te_ uprzedzi_,_eby_my mu nie robili_adnych problemów,_e w razie ucieczki, b_dzie musia_pos_ugiwa_si_broni_, i to by by_o nieprzyjemne dla nas i dla nich. Tak_e_my powiedzieli: "Dobrze, b_dziemy pos_uszni, b_dziemy robili wszystko co chcesz, tylko jedn_rzecz - przed miastem, przed wprowadzeniem do s_du, zdejmiesz nam kajdanki,_eby nie by_o tego wra_enia,_e tu przywióz_, przyprowadzi_." Si_zgodzi_na to i tak zrobi_, i tak_e_my weszli, i stoj_c na korytarzu tego s_du, otwieraj_si_jakie_drzwi z jakiej_kancelarii, a ten mój przyjaciel si_wspina na palcach i mówi: "O, ja tam widz_znajomego jednego." A mówi_: "No, tak, zawo_aj go, niech przyjdzie." I prosi_tego stra_nika,_eby wywo_a_tego, którego okre_li_,_e to jest niby znajomy, i rzeczywi_cie, wychodzi cz_owiek, i za_amuje r_ce, i mówi: "Arnoszt, co Ty tu robisz?" I mu po cichu tak szepcze na-tego: "Przecie_Ciebie wywie_li w czterdziestym drugim roku." To mówi: "Prawda. Ale wróci_em teraz, i jestem w takiej sytuacji, i pomó_mi, zrób mi co_,_eby si_wydosta_st_d. Okazuje si_,_e to by_urz_dnik, którego on zna_jeszcze z okresu przedwojennego, pochodzili obydwaj z tego samego miasta, ze Snyjny(ph), ze wschodniej S_owacji. On mówi: "S_uchaj, ja jedyne to co mog_obecnie zrobi_, tu jest jeszcze ma_a gmina _ydowska, i mog_to w jaki_sposób zakomunikowa_do tej gminy,_e Ty si_tu znajdujesz. Wi_c nas prowadzili do wi_zienia tego przy s_dzie, tam by_o takie wi_zienie zakratowane, i tak dalej, i po dwóch godzinach, pod okno wi_zienia przychodzi go__ni_szej postawy, i przedstawia si_: "Jestem Mangiel." I pyta si_: "Sk_d ty si_tu bierzesz?" - Rozyjna. To on mówi po cichu: "Przychodz_st_d i st_d, i to jest mój kolega, który jest Polakiem, i postaraj si_co_zrobi_,_eby nas zwolnili, bo je_eli Niemcy wpadn_na jaki_trop, to oni dotrz_i tu do tego miejsca te_." Wi_c on mówi: "Ja wróc_jeszcze dzisiaj wieczorem tu, i powiem wam, co bed_móg_zrobi_dla Was." Wróci_do nas i ka_demu da_,_eby w_o_y_do kieszonki,_eby by_o

widzi z kieszonki, żeby to wystawa o - banknot i po jednym dolarze ka demu. I mówi: "Was jutro z rana tu przesucha jaki s dnia z tego s du, i on, jak zobaczy u Was, to si zapyta sk do Was dolary, co Wy tu robicie, i b dzie to wygl da o tak, e cie si kr cili na granicy z walut, i e cie normalni szmuglerzy. I tak zapadnie jaki wyrok albo -" I rzeczywi cie, tak to by o. Na drugi dzie wys uch, i s dnia mówi: "To jest finansowa historia, ja musz Was st do odtransportowa do Liptowskiego wi tego Mikulasza, na Urz d Finansów, i tam zadecyduj, co z Wami zrobi, jak Was ukara ." No, to jest wi ksze, wi ksze ju okr gowe miasto. Tam nas wsadzili równo do- do- do- do takiego wi zienia, te przy s dzie, i nas wys uchali, przes uchali, i znowu ta sama historia: "Co e cie si wa esali na granicach, co e cie robili?" "A, chcieli my sprzeda kilka dolarów." To tego my si przyznali. No i zapad wyrok. Trzymali nas kilka dni, przysz a do nas delegacja, w a nie jeden cz owiek, delegat z gminy ydowskiej, która by a wi ksza jak ta w Spiskiej Starej Wsi, i jemu e my dali ultimatum: :Jak do jutra nie wyjdziemy z tego miejsca, to dla nas nie jest problem, eby si oswo- oswobodzi samemu st d. Ale wy b dziecie mieli nieprzyjemno ci, a tego Wam nie chcemy zrobi . Wie zdzia ajcie szybko, eby si st d wydosta ." Dowiedzieli my si pó niej, e si targowali co do wysoko ci kary, któr mieli zap aci za nas. Wi c zgodzili si na pi tysi cy koron w ko cu, i wypu cili nas z tego wi zienia. I tak si zacz a nasza swoboda. Wprowadzili nas do st- domu starców - tak?

Q: Tak.

A: I tam, by a pierwsza tak zwana pogaw dka z przedstawicielem Gminy Centralnej z Bratys awy, z Panem Krasnia skim(ph), który nas zaprowadzi do domu innego dzia aca mieszkaj cego w tej Spiskiej Starej Wsi, nazwiskiem i imieniem Bobi Reich(ph), i nast pi o wys uchanie nas, ka dego oddzielnie, w oddzielnym pokoju, eby móc porówna i potwierdzi spraw pierwszej dwójki, któr odebrali od nich w ylinie kilka tygodni temu. Po naszym przes uchaniu, spisali z nami protokó, i zacz li nas oprowadza po ró nych, eeh, znanych, ja

wiem, bogatych w_a_cicieli fabryk, eeh, to by_o miasto, które s_yn_lo z prz- z- ze- z garbarni, wytwórni skór, i tak dalej. Pami_tam wizyt_ i rozmow_ u jednego z wła_cicieli takich bogatszych, takiej fabryki skóry, z Panem Hasem(ph) -

Q: To by_ Liptowski Mikulasz, tak? _____ .

A: To by_ ten Liptowski _wi_ty Mikulasz, tak. - z którym doszło do dosy_ przykrego, do przykrej dyskusji, bo nie chcia_ wierzy_ temu, co my opowiadamy, twierdzi_, _e jeste_my nienormalni, a ja pami_tam, _e mu powiedzia_em - po _ydowsku mum powiedzia_em:

"Pami_taj, _e Ty nas b_dziesz wspomina_ w innej intencji, w innej- w- z innego aspektu, ze_my Ci _czyli, i _e_my Ci dali wskazówki, _eby_ ocala_ z gro__cej Ci sytuacji." I tak _e_my opu_cili ten jego dom, nawet bez tego, _eby mu poda_r_k_. W ko_cu, _e_my sie spotkali ca_a czwórka, tym, _e nas przewie_li do Bratys_awy, i tam _e_my sie spotkali razem. Du_a- du_a, eeh, rado__, wielka rado__, i zacz__a po prostu taka wymiana s_ów i informacji, i tak dalej. _e_my rozmawiali o- wspomnieli, i to jeszcze w mieszkaniu tego Bobi Reicha, _e zacz__y transporty w_gierskie, i _e my_my pierwsi, którzy te transporty widzieli, od pi_tnastego maja tego roku, a mieli_my okazj_ codziennie to widzie_, do dnia naszej ucieczki, to znaczy(ph) przez prawie_e dwa tygodnie. Jak wygl_da_y selekcje, jak wykonywano selekcje, jaki mniej wi_ciej procent by_ selektowany do lagru, i jaki procent by_ selektowany równo do krematorii(sic), i zrobili_my takie zestawienie liczby ludzi, którzy w tym okresie dwóch tygodni z W_gier byli przetransportowani do- do- do- do lagru, do Birkenau. Zaproponowano wizyt_ u znanego rabina wówczas Dowa Weismandla(ph), by_ rabin ortodoksyjny, i postanowili, _e ja powinienem pój__ do niego, bo ja mówi_ po _ydowsku p_ynnie, a on oczywi_cie te_, to jest jego- to jest jego j_zyk macierzys- ma- macierzysty, b_dzie bardzo zadowolony z tego, _e tym j_zykiem w_a_nie b_dzie mógł_ mówi_, a drugim partnerem tej wizyty by_ Rozyjn ze mn_. I tak _e_my z_o_yli t_ wizyt_ u Weismandla, który by_ z tej wizyty bardzo zadowolony, ale by_ równocze_nie szcz-nieszcz__liwy, z tych- z tego raportu, który _e_my z_o_yli w zwi_zku z transportami _ydów

w_gierskich, i nas uprzedzi_, _e on ma pewien plan i chcia_by koniecznie, eeh, bo ma stosunki, _eby_my si_ spotkali z nuncjuszem Papie_a, eeh, nazwiskiem Józef-Josef Brz- eeh, Burzjo(ph), o Giuseppe Brz- Burzjo, to by_ W_och, i proponowa_, _eby do tego spotkania dosz_o w obecno_ci jego, mnie, i Vrby(ph) jako m_odego, _eby pokaza_, jako bardzo m_odego jeszcze wtedy, bo Vrba mia_dziwi_tna_cie lat. A _e on zorganizuje dok_adnie dat_ i miejsce tego spotkania. Do spotkania dosz_o, by_o to mniej wi_cej jakiego_ dwudziestego czerwca czterdziestego czwartego roku, a spotkanie mia_o si_ odby_w klasztorze _wi_tego Jura, to jest jakie_pi__, sze__ kilometrów, niedaleko od Bratys_awy. Wprawdzie droga by_a bardzo niebezpieczna, bo tam w okolicy by_g_ówny sztab Gestapo w ca_ej S_owacji, i sztaby wojska, tak _e teren by_ - dla nas - szczególnie bardzo niebezpieczny, ale dla dobra sprawy, dla dobra rzeczy, _e_my si_ zgodzili na to spotkanie. Wi_c poprowadzi_nas mia_w_a_nie ten Pan Krasnia_ski, z ramienia Centrali _ydów w Bratys_awie. Tak _e_my dojechali do tego _wi_tego Jura, pami_tam dok_adnie, jak _e_my wst_pili na teren klasztoru, do olbrzymiego ogrodu. Podeszli_my do bramy, bram_nam otworzy_jaki_ksi_dz, który wiedzia_o tym, _e my na t_wizyt_mamy przyj__, ale nas uprzedzi_, _e Burzjo dopiero za dwie godziny tu b_dzie, on si_spó_ni, bo jest na audiencji u Prezydenta S_owacji Doktora Tiso(ph), który by_, eeh, który by_ksiedzem. Ale, _e jest tu kto_, który nas mo_e przyja_w jego zast_pieniu. Ja, szczególnie ja zaprotestowa_em, bo powiedzia_em, _e dosta_em informacj_, _e ja si_mam spotka_i mam rozmawia_z Josefem Burzjo, i na tym- nie- nie- nie mog_zmieni_tego- tego stanowiska, i b_dziemy czekali. Wi_c ka_dy w innym kierunku, bo nigdy nie trzymali_my si_ razem. Czekali_my przesz_o dwie godziny, mo_e dwie i pó_godziny. Nadjecha_a czarna limuzyna - Skody, du_ej Skody z tablic_'CD' - 'Corpus Diplomaticus', i z tego samochodu wysiad_bardzo przystojny go__, m_ody, którego szacowa_em wtedy na trzydzie_ci kilka lat, ci_ko mi by_o dok_adnie to stwierdzi_. I jak on dochodzi_do bramy klasztoru, to my_my si_te_ przybli_yli, i prawie jednocze_nie _e_my wchodzili do _rodka. On si_zorientowa_, _e my jeste_my t_

wzi__ tak bardzo powa_nie, to traktowa__ raczej w- dziecinnie, t_cal_spraw_. Wiedzia_em, _e jest bardzo ci__ko, bardzo powa_na sprawa, _eby go jednak przekona_, wi_c wpad_em na pewien pomys_, i mu powiedzia_em: "Monsignore, s_uhaj - nie mordowano tam tylko _ydów, mordowano tam tak_e katolików, a mordowano tam tak_e ludzi, którzy nosili na sobie to, co Ty nosisz teraz na sobie - ksie_y, w ró_nych hieria- hiera- hieria- hierarchiach, które ja dok_adnie nie znam, ale tak to jest." "A jak ich mordowano?" Mowi_: "Nie jak _ydów. Wozili nocami. Dziesi_ki, mo_e setki ci__arówek przyje_d_a_o z ró_nych okolic - Krakowa, Katowic, Sosnowca, i tak dalej, ze skrzyniami, a w krz- w tych skrzyniach by_y trupy ksi__y, których zastrzelili i przywie_li do krematorium tylko po to, _eby ich spali_. A _wiadek, który to widzia_, nazwiskiem Filip Miler(ph) na pewno jeszcze _yje, a mam nadzieję, _e do_yje ko_ca, _e b_dzie mógł potwierdzi_jako _wiadek to, co widzia_. Ja te informacje dosta_em od niego, po to potrzebowa_em dla celów mojej ucieczki z O_wi_cimia." Ten cz_owiek z_apa_si_ za g_ow_, i zacz__ krzycze: "Mein Gott! Mein Gott!"(ph)[German], i zemdla_i spad_na pod_og_. I to by_prze_om w tym cz_owieku, _eby uwierzy_w wszystko to, co s_ysza_od pocz_tku przez sze__ godzin. Jak oprzytomnia_, zapyta_si_: "Co ja w_a_nie mog_tu w tej rzeczy zrobi_?" Powiedzia_em mu: "Jedn_rzecz Ty musisz zrobi_, bo w tych godzinach, co my tu u Ciebie siedzimy i z Tob_ rozmawiamy, gin_tysi_ce ludzi, w ten sposób, _e nie przywo__ ich w skrzyniach - p_dz_ich do bunkrów, gdzie gazuj_ich gazem cyklon, a po dwudziestu minutach, wrzucaj_zw_oki do pieców na spalanie. Ty we_tych sze__dzisi_t stron naszego protoko_u, który by_napisany nasz_czwórk_, czwórk_ uciekinierów z Auschwitzu, i natychmiast wyjed_z tym ze S_owacji, nie wiem w jakim kierunku, ale uwa_am, _e najlepszy kierunek by by_a Szwajcaria, a stamt_d to po_lij do wszystkich m__ów stanu, do Ameryki, do Anglii, do Szwecji, do Mi_dzynarodowego Czerwonego Krzy_a, i tak dalej, i tak dalej, Ty zreszt_b_dziesz wiedzia_dok_adnie, i oczywi_cie - do Papie_a." "Ja Tobie przyrzekam - nie wiem czy to zrobi_jutro, ale zrobi_w najbli_szych kilku dniach." I

rzeczywi_cie do tego dosz_o, bo po kilku dniach, s_yszeli_my relacj_ z angielskiego radia o tym, _e by_a dor_czona do tych i tych miejsc, o których my_my- o które my_my prosili konkretna sprawa: stwierdzona Nuncjuszem Papie_a, w rozmowie osobistej z uciekinierami z O_wi_cimia. Eeh, to jest zdj_cie mojego przyjaciela, który niestety nie _yje, umar_ w roku osiemdziesi_tym ósmym, maj_c lat siedemdziesi_t. Nazwisko- imi_ i nazwisko, to jest Alter- eh- Alfred Wecler, który uciek_ w pierwszej dwójce razem z Rudolfem Rozenbergiem- z Walterem Rozenbergiem, z Rudolfem Vrb_ - obecny. To jest g_ówny iniac- inicjator, i g_ówny, eeh, który zaplanowa_t_ ucieczk_. To jest mózg tej ucieczki Weclera i Rozenberga. To zdj_cie jest z gazety Watykanu, gdzie w dolnej cz__ci po w_osku, gazeta wspomina te_mi_, jako trzeciego uciekiniera. Nie wspomina Rozyjna, nie wiem dlaczego. Ale fakt, _e do tego dosz_o. I t_ gazet_ swojego czasu ja dosta_em z Watykanu, i zrobi_em z tej gazety t_ odbitk_, i zwieczni_em(sic) pami_tk_ mojego przyjaciela Weclera, wypracowawszy o nim t-

End of Tape Four

Conclusion of Interview

Interview with Czesław Mordowicz

Question: (English) We're rolling and we have speed.

W nawiązaniu do poprzednich, poprzedniego toku opowie ci pańskiej, prosz nam z aski swojej opowiedzie, uhh, jak gdyby chronologi, jak powsta y protoko y o wi cimskie.

Answer: Wi c, protoko y powsta y w trzech etapach. Wprawdzie, blisko, je eli si rozchodzi o termin, ale jednak nie od razu. Ehh, jak Panu wiadomo, pierwsza dwójka, która uciek a w kwietniu w czterdziestym czwartym roku, bardziej dok adnie siódmego kwie- siódmego kwietnia czw- czterdziestego czwartego roku, dotar a w ko cu (odchrz kuje) do miasta na S owacji, które si nazywa Zilina (ph). Ta nazwa tego miasta i to miasto istnieje do dnia dzisiejszego. Tam przy spotkaniu z przedstawicielami Centralnej Gminy ydowskiej, iii- nawet delegata z Czerwonego Krzy a eh- Czechos owackieg- eh- znaczy, powiedzmy, Czechos owackiego eh- z Pragi, iii- nie wiem, czy tam jeszcze kto by, tego nie pami tam. Jednak, eh- przed forum nast pi y wypowiedzi Alfreda Weclera (ph) i Waltera Rozenberga (ph), pó niej Vrby (ph). Eeh- to jest pierwszy etap protoko ów, które by y spisane eeh- Krasnia skim, eh- to by jeden z przywódców ydowskich wtedy w tym czasie, który reprezentowa t Centraln Gmin ydowsk. Eeh- on te przet umaczy te wypowiedzi Weclera i Rozenberga do j- j zyka niemieckiego. Oczywi cie, e po spisaniu, po doko czeniu tej cz ci, by y rozes ane, szczególnie w kierunku W gier, czyli na W gry, bo wtedy eh- si spodziewano, w tym okresie, si spodziewano deportacji, masowej deportacji ydów z W gier, wi c to mia o by takie mementum dla ydstwa w gierskiego, ci w najbli szej przysz o ci ich oczekuje. Wi c to jest pierwszy etap protoko ów, pocz tek protoko ów. Krótco potem, kopia z tej cz ci protoko u by a dor czona Legatowi Papie a, wtedy Piusa Dwunastego, w Bratys awie, z pro b eby przestudiowa dok adnie tekst tego sprawozdania, a eby te kolportowa ten protokó do ró nych miejsc wolnego wiata, do przywódców pa stw wolnego wiata, w cznie z Watykanem. Wi c to by o wszystko zrobione. Z literatury powojnowej o- o tym- o okresie holocaustu, mo na twierdzi, e wiat si zachowa z pewn rezerw do tych protoko ów; by y nawet na ten temat ró ne dyskusje, e ludzie którzy prze yli taki d ugi okres

czasu w takich warunkach nie mog_ by_ zupe_nie normalni, a wynikiem tego twierdzenia, albo tego faktu, jest te_to, _e nale_y z pewn_rezerw_si_ ustosunkowa_ do tekstu tych protoko_ów. Eh- Rzeczywi_cie, ja do tego dojd_mo_e troch_póniej - literatura holocaustu po sko_czeniu wojny twierdzi i jest tego zdania, _e z chwil_, gdy_wiat dosta_drug_cz___ protoko_ów, od dalszych dwóch uciekinierów, to jestem ja i mój kolega Rozyjn (ph-Rozin), wtedy si_ ustosunkowa__wiat troch_bardziej konkretnie. Ale do tego ja wróc_. To jest na razie, je_eli si_ rozchodzi o ten pocz_tek protoko_ów, mo_e nale_y jeszcze doda_, _e kopi_tych protoko_ów po przet_umaczeniu na j_zyk niemiecki otrzyma_NN- Nuncjusz Watykanu w Bratys_awie Josef Burzjo (ph), który reprezentowa_Watykan w tym okresie na S_owacji.

Q: A druga cz___, drugi etap, eh- ?

A: To jest mo_e wi_ciej jak pierwszy etap,

Q: Uhu.

A: ale drugi etap, to jest eeh- pewna ewolucja w wydarzeniach, która po prostu przynosi dalsze fakta. Oczywi_cie, eh- f- gdy by_a zrealizowana ucieczka nasza, to znaczy, Rozyjn a ja, te_e_my spisali protokó_.

Q: Uhu.

A: Spisali_my go równie_ na S_owacji, w Liptowskim_wi_tym Mikulaszu, tak si_ ta, to miasteczko wtedy nazywa_o. Po konfrontacji, któr_przeprowadzi_a Centrala_ydowska, któr_reprezentowa_wówczas ten Krasnia_ski, o którym wspomnia_em, a jaki_Bobi Reich(ph), który mieszka_wtedy w Liptowskim_wi_tym Mikulaszu. To by_a de facto ta druga cz___, która zaktu- zaktualizowa_a t_pierwsz_cz___ w sposób bardziej konkretny.

Q: Czy Panu wiadomo, co si_sta_o eh- z tym protokó_em, czy on te_zosta_tak jak poprzedni przet_umaczony na j_zyk niemiecki i do__czony do-

A: Tak jest. Tak jest, Eeh- dowodem tego jest fakt, _e w listopadzie w czterdziestym czwartym roku, ten ca_y materia_, który by_spracowany- opracowany, by_przej_ty eh- urz_dem dla uchod_ców eh- wojnowych w Waszyngtonie, i potwierdzony jako konkretny i g_ówny

dokument wydarze_o_wi_cimskich. To znaczy, _e_wiat zmieni_swoje- swoje zdanie co do pierwszych_wiadków jako ludzi normalnych, argumentuj_c tym, _e ta dalsza dwójka potwierdzi_a de facto t_pierwsz_cz___ z uzupe_nieniem eh- w tym kierunku, _e wtedy transporty_ydów z W_gier by_y faktem dokonany, aaa- przez nas, to znaczy nasz_dwójk-dwójk_, eh- potwierdzone t_form_, _e_my to widzieli na w_asne oczy. Eeh- w tej chwili mo_e by to by_o wszystko-

Q: Pan zacz__ mówi_ o trzech etapach. To je_li móg_by Pan kontynuowa_, to-

A: Jest trzeci etap, który, podobny do drugiego etapu- znaczy trzeci etap by_de facto prac_ca_ej czwórki, która eh- w- okoliczno_ciach niby spokoju postanowi_a opracowa_swój w_asny protokó_, na podstawie oczywi_cie poprzednich, iii- ten protokó_ jako najdok_adniejszy je_eli chodzi o szczegó_y, by_przej_ty_wiatem, znaczy_wiatem, on by_rozes_any eeh- do- do- do wielu pa_stw wolnego_wiata, a jednym z powa_nych czynicieli, który si_zajmowa_tym protoko_em, a kolportowa_go te_do ró_nych miejsc, by_Doktor Jaromir Kopecki (ph), który reprezentowa_wtedy Czechos_owacj_, eh- oczywi_cie na wygnaniu, poza- poza- poza terytorium Czechos_owacji, nie wiem, czy by_w randze Ministra, ale jako polityczna eh- osoba znana. Wi_c, ta praca nasza, tego ogólnego protoko_u, który by_spracowany nami, z absolutnymi dok_adno_ciami, bo jak zaznaczy_em przed chwil_, by_robiony w tak zwany- w tak zwanym "spokoju", wi_c to nale_y klasyfikowa_jako trzeci etap protoko_ów. W ka_dym b_d_razie, tak si_zrodzi_y protoko_y o_wi_cimskie.

Q: Jeszcze, je_li mo_na, pytanie jest dotycz_ce trzeciego etapu w czasie. Czy trzeci etap powsta_ przed pa skim i Vrby spotkaniem z Nuncjuszem Papieskim, czy po?

A: Eeh- po.

Q: Po.

A: Tak.

Q: I by_pisany w Bratys_awie.

A: Tak. Tak.

Q: To czy-

A: By_ pisany nawet nie tylko w Bratys_awie, ale w mieszkaniu Weclera i moim. Eh- tu mo_e zajdzie pytanie, eh- f- jak to si_ sta_o, _e ja z Weclerem, bo u- he-, he-, ja z Weclerem nie uciek_em. Ja uciek_em z Rozyjnym. Eh, wi_c, na __danie ogólne, my_my si_ troch_ pomieszali. Eh- mia_o to swoje dowody. Mieszkali_my oddzielnie, dwaj i dwaj, nie w jednym mieszkaniu, a nie w jednym budynku, a nie na tej samej ulicy. Wiec, eh, zadecydowano tak, _e ja zamieszkam razem z Weclerem, dlatego, _e moja twarz a mój wygl_d móg_ Weclera, albo móg_by Weclera, w razie jakiej_ sytuacji, kry_. Nie wiem, czy Pan zrozumia_ ten sens?

Q: Eeh-

A: Wi_c, Wecler wygl_da_ cz__ciowo, albo mo_e wi_cej jak cz__ciowo, jako Semita. Jak wygl_da_em jak- jak- jak- jak prawdziwy Niemiec, nosz_c ten skórzany- to skórzane palto, z tym zielonym kapeluszem z piórk_ - piórkiem, wi_c to by_o bardzo dobrze eh- zagrane.

Q: Uhu.

A: Natomiast, eh- Rozyjn zamieszka_ z Rozenbergiem, z Walterem Rozenbergiem, jak zaznaczy_em, w oddzielnym miejscu, wi_c eh- ten g_ówny, albo ten- ten dok_adny, albo najdok_adniejszy protokó__e_my spracowali w naszym mieszkaniu, znaczy w tym mieszkaniu, w którym ja mieszkam z Weclerem razem.

Q: W jakim j_zyku pisali_cie Pa_stwo- Panowie ten-

A: Tak. Wi_c, my_my go pisali w j_zyku niemieckim.

Q: Od razu.

A: Od razu. Tak.

Q: Uhu. Dobrze, czy mo_e Pan co_ powiedzie_ jakie_, wi_cej, troszk_ szczegó_ów na temat tego mieszkania Pa_stwa w Bratys_awie, i jak to si_ odbywa_o?

A: To jest, to jest (_miech) mo_e mniej ciekawe, w ka_dym b_d_ razie, my_my zamieszkali u rodziny katolickiej, eh- robotniczej w eh- na peryferiach eh- Bratys_awy, z tym, _e my_my grali tu pewn_ rol_ oczywi_cie. Z rana na na- godzin_ siódm_ trzydzie_ci_e_my wychodzili ka_dego

dnia do pracy, a wracali _e_ my oko_o pi_tej, pi_ta trzydzie_ci, do domu. (_miech) Pami_tam raz nas przyj__a nas gospodyni: "Jak Panowie _adnie wygl_dacie, jeste_cie tak _adnie opaleni. A to w pracy macie tak_mo_liwo__si_opali_?" No tak, to pytanie by_o na miejscu z jej punktu widzenia; z naszego punktu widzenia, by_o troch_naiwne oczywi_cie. Ale t_komedi__e_my grali przez d_ugi okres czasu, _e_my wychodzili do pracy i wracali z pracy.

Q: Co robili_cie Panowie przez ca_y dzie_wtedy?

A: Co robili_my si_? Opalowali_my si_w lesie. Znaczy, p-skrywali_my si_w lesie, nie w mie_cie, nie spacerowali_my po mie_cie, bo unikali_my to miasto, aaa- w_drowali po ró_nych miejscach, które wygl_da_y albo wa_uwa_ali_my, _e to s_miejsca bardziej bezpieczne.

Q: Przez jak d_ugi okres czasu to trwa_o?

A: No to trwa_o, to _ycie niby samodzielne ze_e_my zacz_li eh- gdzie_w po_owie miesi_ca czerwca czterdziestego czwartego roku, do mniej wi_cej ko_ca wrze_nia albo pocz_tku pa_dzielnika, kiedy pierwszy z nas naa- podstawie uchwa_y podj__ drog_do partyzantki s_owackiej, która si_zacz__a ko_cem sierpnia czterdziestego czwartego roku, aaa- pozosta_a trójka czeka_a na wiadomo__. Tym pierwszym by_Vrba, jako wtedy najm_odszy, on by_wydelegowany _eby stwierdzi_sytuacj_eh- szybko nam zas_a_pewne informacje, czy mamy za nim przyj__ albo pój__, czy nie. Niestety, przez kilka _adnych tygodni nie otrzymali_my _adnej wiadomo_ci. Tak, _e ten plan ewentualnego do__czenia si_do partyzantki s_owackiej s_sta_si_mniej aktualny. To jest eeh- odpowied_na Pana- na pa_skie pytanie.

Q: Czy Pa_stwo- czy- eeh- Pa- Pa_stwo- Panowie wiedzieli wtedy co si_dzieje z Vrb_, czy po prostu w ogóle nie mieli_cie _adnego kontaktu?

A: Nie, nie, nie mieli_my _adnego kontaktu, byli_my bardzo zaniepokojeni, szukali_my ró_nych dróg, aby si_czego- _eby si_czego_dowiedzie_. Szukali_my te_mo_liwo_ci i decyzji, _eby zadecydowa_samemu, bez jego wiadomo_ci, czy tak, albo nie. Ale eh- z bieg olk-okoliczno_ci, czy z bieg wydarze_, troszeczk_nam t_lini_pokrzywi_. A do tego ja dojd_mo_e dalej, nie znaj_c pa_skiego dalszego pytania, ale to jednak by_o zwi_zane w du_ej mierze eh- z akcj_.

nasz_ akcj_ ratunku albo pomocy dla rodziny Weclera, który wówczas w mie_cie Nitra (ph), to jest sto kilometrów od Bratis_awy, eh- mieszka_ z jego rodzin_, to znaczy z _on_ a wówczas dziesi_cioletni_ córka_.

Q: To znaczy, kiedy Wecler si_ wyprowadzi_ z tego wspólnego mieszkania, w którym eh- Panowie mieszkali?

A: Eh- Wecler si_ nie wyprowadzi_. Wyprowadzi_ si_ z drugiego mieszkania eh- eh- razem z, eh- zamie- jak zamieszka_ razem z Rozyjnym, wyprowadzi_ si_ Rozenberg, bo odszed_ to partyzantki. Ja z Weclerem zosta_em dalej w tym mieszkaniu, a Rozyjnym sam w jego mieszkaniu.

Q: Rozumiem.

A: Tak.

Q: Pan przed chwil_ powiedzia_, _e eh- Wecler mieszka_ w Nitrze.

A: Brat Weclera.

Q: Brat Weclera. Aha.

A: Tak, starszy brat Weclera mieszka_ w Nitrze. To by_o miasto, w którym on pracowa_ jako, jako profesor gimnazjum, zdaje si_. Nie wiem dok_ adnie czego uczy_, ale zdaje si_, _e uczy_ historii, je_eli si_ nie myl_.

Q: I eh- ta akcja eh- pomocy dla rodziny Weclera,

A: Tak?

Q: jak by to Pan t_um- prosz_ to usadowi_ to w czasie, je_li mo_na opowiedzie_ nam o tej akcji.

A: Eeh- ta akcja by_a nawet dosy_ skomplikowana, a dla nas bardzo niebezpieczna. Pomimo wszystkiego, ja chc_ Panu powiedzie_ tyle, eh- _e, po mojej informacji, Pan sobie utworzy pewien obraz, jak wygl_da_a de facto nasza swoboda. Przedtem wspomnia_em Panu, _e my_my si_ w czasie dnia skrywali w- w lesie, i tak dalej. W_a_ciwie nie skrywali, ale sp_dzali czas. Z chwil_ gdy sytuacja ogólna si_ mieni_a, a widzieli_my na horyzoncie co faszy_ci_s_owaccy przygotowuj_ w dalszym ci_gu dla _ydów, przeszli_my do tak zwanej ofensywy w tym sensie,

_e my, których eh- ka_dy krok znaczy_ niebezpiecze_stwo, nawet mo_e wi_cej jak niebezpiecze_stwo, postanowili_my pomaga_, gdzie tylko si_da. Iii- widzieli_my te_ niebezpiecze_stwo dla rodziny Weclera, bo oni mieszkali w ma_ym mie_cie, w relatywnie ma_ym mie_cie, eh- w Nitrze, jak- jak okre_l_to miasto. Wi_c postanowili_my my da_im pewn_propozycj_, _eby ich przeprowadzi_ do Bratys_awy, do du_ego miasta, gdzie ich nikt mo_e nie zna, a tak b_d_ mogli bezpiecznie si_porusza_, bo w Nitrze po tylu latach zamieszkania jako _ydów ich zna_o bardzo du_o ludzi. Wi_c pewnego dnia _e_my postanowili razem z Weclerem uda_si_do Nitry. "Uda_si_do Nitry", to znaczy poci_giem, bo to jednak by_o sto kilometrów. I tu przypominam sobie w zwi_zku z t_podró__, eh- taki eh- (_miech), nie wiem, czy to nazwa_ epizod, czy nie epizod, ale, ale dosy_ciekawa historyka, która o_wietla kilka momentów eh- zachowania si_, powiedzmy, Niemców, zachowania si_ludzi, którzy si_skrzywali, ukrywali, a nasze zachowanie tak samo. Wi_c dwie teczki, ka_dy teczk_ to r_ki, w ka_dej teczce pistolet, i to nie malu_ki. I tak _e_my si_udali na t_nasz_wycieczk_ do Nitry. Jad_c do Nitry trzeba by_o przejecha_miasto, która si_nazywa Trnava (ph). To jest miasto urodzenia Weclera, gdzie na s_upach przedtem, przedtem jak _e_my si_kr_cili jak__ godzink_, w Trnavie na s_upach afiszowych _e_my widzieli list go_czy za nami, a szczególnie wyszczególniony Wecler, który jest rodakiem Trnavy. Wi_c przejecha_przez takie miasto albo przez tak_stacj_kolejow_ nie by_- nie nale_a_o do przyjemno_ci. Poci_g by_nabity. Mieli_my miejsce tylko na stanie. Oczywi_cie, jeden na jednym ko_cu wagonu, a drugi na drugim ko_cu wagonu, a tecz- teczki zrzucone na бага_nik, na gor_. Do kogo nale__? Do nikogo. Poci_g si_zatrzyma_na stacji kolejowej Trnava obkr__ony ze wszystkich stron Niemcami i faszystami S_owacji w uniformach, to s_cz_onkowie którzy nale_eli do organizacji "Hlinkova Garda" (ph). Nie wiem dok_adnie kogo szukali, co szukali, ale to by_a tak zwana "razja" (ph). Szukali. Wkroczyli do ka_dego wagonu i pierwsze co za__dali - dokumentów. Ja pami_tam, _e sta_em oko_o jakiego_cz_owieka, mniej wi_cej w wieku lat czterdziestu.

Q: Ach, sko_czy_o, przepraszam, _e tak _____

Czeslaw Mordowicz

8

Page 8

A: OK.

Q: wie Pan, ale

A: OK.

Q: ta_ma si_sko_czy_a

A: OK.

Q: a to by_akurat moment

A: Dobrze, _____, uhu

Q: "stan__ obok cz_owieka lat czterdziestu, i

End of Tape One.

Tape Two

Q: (English) We're rolling and we have speed. Anytime. Ready.

A: Wi_c stoj_c ko_o tego cz_owieka, którego okre_li_em przed chwil_ podchodzi jeden z uniformowanych eh- _o_nierzy, i __da dokumentu. Wi_c ten cz_owiek odpowiada po niemiecku: "Ja jestem Volksdeutsche, ja nie zabra_em ze sob__adnego dokumentu." Wi_c zwracaj_c si_ do mnie, __da_ ode mnie dokumentu. Ja oczywi_cie dokument mia_em, ale nie by_du_o wart, bo by_fa_szywy. Tylko ten _o_nierz, który mnie legitymuje, albo legitymowa_, nie wie o tym, _e to jest dokument fa_szywy, bo na wygl_d wygl_da bardzo dobrze i bardzo _adnie. I bierze mój dokument do r_ki i mówi temu cz_owiekowi: "Taki dokument ja chc_od Ciebie." I ja sobie pomy_la_em, co sobie pomy_la_em: "dokument, który jest nic nie wart." Ale w porz_dku. Wi_c ten cz_owiek jeszcze raz si_broni tym, _e jest Volksdeutscherem i zaczyna rozmawia_po niemiecku. Patrz_c na siebie z daleka, to znaczy, Wecler na mnie, a ja na Weclera, nie wiedzieli_my czego oni szukaj_, mo_e szukaj_tu Weclera jako rodaka Trnavy, jako zbiega z O_wi_cimia. Wi_c zaczynamy mru- mruka_na siebie, co robi_, ale postanowili_my si_ nie rusza_. Teczki le_a_y w spokoju, tam nikt nic niczego nie rusza_, i po jakiej_pó_ godziny poci_g ruszy_w dalsz_drog_. Oczywi_cie zadowoleni z wyniku, kontynuowali_my drog_ do Nitry. Przyjechali_my do Nitry. Ze stacji do nia- do miasta by_o jakie_dwa kilometry mniej wi_cej. Dojechali_my, nie pami_tam dok_adnie godziny, ale ju_ robi_o si_ troch_szaro, i wiedzieli_my tylko tyle, _e zbli_a si_ godzina policyjna, gdzie nie wolno si_wi_cej porusza_po mie_cie. Wi_c zaszli_my, jeszcze zd__yli_my, jeszcze za_wiat_a zaszli_my do mieszkania brata Weclera, który si_nazywa_ oczywi_cie tak te_ Wecler, Vladimir Wecler, a mój przyjaciel si_nazywa_ Alfred Wecler. Nikogo_e_my nie zastali w tym mieszkaniu. Trzymuj_c si_kilka minut ko_o drzwi, wysz_a jaka_s_siadka, która nam zakomunikowa_a, _e z rana wysz_a rodzina i jeszcze nie wróci_a, a ona nie wie, co z nimi, co z nimi si_sta_o, albo co z nimi si_dzieje. Czekali_my jeszcze pó_ godziny, ale wiedzieli_my, _e musimy gdzie_si_skry_, _eby w nocy si_nie wa__sa_, bo to by by_o bardzo niebezpieczne.

Kr_c_i_si_z broni_, to nie paf! Wi_c postanowili_my si_uda_ z powrotem na stacj_kolejow_ i tam przeczeka_do rana, _eby si_czego_dowiedzie_o rodzinie Weclera. Ze zm_czenia _e_my siedzieli tak w k_ciku na tej stacji kolejowej, i troch_si_zdrzemn_li, ale tak, _e wiedzieli_my o sobie, jak jeden, tak i drugi. Wtem przechodzi ko_o nas jeden cz_owiek i wo_a po cichu: "Jo_Kolanik."(ph) To by_o przybrane imi_ i nazwisko mojego kolegi Weclera, które figurowa_o tak te_w jego fa_szywym dokumencie. Wi_c my_my si_zl_kli www- w pierwszej chwili, no, co tu mo_e by_? Ale kolega mój postanowi_si_odezwa_. Podszed_do tego wo_aj_cego i mówi mu: "Ja jestem Jo_Kolanik." "Ja mam dla Pana uk_ony od brata. Rodzina wróci_a do domu, i prosi, _eby_cie, bo wierz_, tu jeste_cie w dwójk_, _eby_cie wrócili albo przyszli do domu." Wi_c zrozumieli_my, _e prawdopodobnie, ta s_siadka po ich powrocie opisa_a nasz wygl_d, tak si_zorientowali, _e to jest brat, _e to jest Alfred, i pos_ali tego go_cia na stacj_kolejow_, nie wiem sk_d go wzi_li, gdzie go znale_li, ale fakt faktem. My_my postanowili jednak nie wróci_, bo by_o ju_pó_no. Znaczy, w stosunku dooo- zarz_dze_policyjnych, i tak dalej, by_o ju_pó_no, i _e_my postanowili przeczeka_do rana. Ta stacja kolejowa wygl_da_a nam troch_bezpieczniejsza. Z rana _e_my, od godziny szóstej rano wolno by_o si_porusza_. To my po takiej nocy _e_my czekali na t_szóst_jak na zbawienie, _eby móc- móc si_troszeczk_porusza_i- i troch_si_. _e_my opu_cili stacj_kolejow_ i w kierunku mieszkania brata mojego kolegi. I tu pozwol_sobie na ma_, na ma_y taki sytuacyjny plan: ulica, która- której wyj_cie prowadzi_o do parku, do olbrzymiego parku miasta Nitra. Ulica krótka, bodaj_e jakie_trzysta metrów ca_a ulica. A godzina by_a wczesna, nie chcieli_my zwróci_na siebie uwagi, postanowili_my równo zaj__ do tego parku. Znowu_miejsce bardziej bezpieczne. Wi_c zd__yli_my wkroczy_do tego parku. Za- z, poza olbrzymiego drzewa wysun__y si_dwie figury w mundurach. Mundury_my znali, to by_y mundury "Hlinkovej Gardej", faszystów s_owackich, z karabinami na plecach, i równo w naszym kierunku. (g__boki oddech) No, co z tego tu b_dzie? Ja wówczas jeszcze po s_owacku nie rozmawia_em. Wi_c dyskusj_z nimi prowadzi_z nimi mój kolega Wecler. "Co Wy tu szukacie o takiej wczesnej porze w parku?" "Ah, przyjechali_my

teraz poci_giem z Bratys_awy, jeste_my urz_dnikami, i czekamy na otwarcie urz_du o godzinie ósmej, wi_c postanowili_my naczepa_troch_wie_ego powietrza i uda_si_do naszej pracy." Bez d_ugiej debaty - "Dokumenty." No, tu, dokumenty. Znowu cztery prawdziwe dokumenty. A pyta si_mnie: "Dlaczego Pan taki cichy? Dlaczego Pan nic nie mówi?" "Ah, mnie gard_o boli." Na tyle si_zdoby_em, na wi_cej nie, bo by to by_o (_miech) za- za niebezpieczne. Od s_owa do s_owa, zwracaj_si_do Weclera i mówi_: "No, my_my ju_zatrzymali mo_e wi_ksze szyszki jak Wy jeste_cie, i musimy Was zaprowadzi_na komend_nasz_, i tam stwierdzimy Wasze dokumenty. [Jak] wszystko b_dzie w porz_dku, tak Was zwolnimy bezzz-." No, tak, wiedzieli_my, _e_my si_dostali w_adn_pu_apk_. Bez du_ego namys_u, po francusku - tylko do rogu, ani krok dalej. Bo drog_w lewo znajdowa_a si_Policja S_owacka, na rogu samym by_budynek S_du, tak, _e miejsce nie bardzo wygodne, _eby co_zrobi_. Ale nie by_o rady. Dalej ani krok. Po róg. To _e_my si_umówili tak s_owem, po cichu, _e wyci_gniemy szybko pistolety i zaczniemy strzela_w powietrze. Mieli_my na sobie p_aszcze, takie deszczowe p_aszcze jasne, i zaczniemy ucieka_: ja w lewo, a on w prawo. W lewo droga prowadzi_a pod gór_, nawet dosy_strom_gór_, do klasztoru nitry_skiego. Na dole by_a- na dole by_ko_ció_, a wy_ej by_a siedziba ksi_y, ja wiem, którzy mieli pod opiek_ten klasztor. Wi_c w tej sekundzie, jak my_my pas- postanowili to zrobi_, to znaczy zacz_strzela_w powietrze, ja zd_y_em zauwa_y_, _e jeden z tych dwóch si_zl_k_na tyle, _e wypad_mu karabin z r_ki. A ten drugi strzela_w prawo, w lewo. Kule gwizda_y ko_o uszu. Zrzuci_em mój p_aszcz i zacz_em ucieka_w kierunku tego klasztoru nitry_skiego. Wtargn__em do ko_cio_a, gdzie akurat wtedy kona_a si_msza. Spokój, idealny spokój, t_um ludzi, a ja tak, jak taka mysz, mi_dzy ten t_um ludzi kl_kn__em iii- czekam, co to mo_e by_, nie wiedz_c absolutnie nic, co si_sta_o z moim koleg_. Prosz_Pana, ten moment mi pozosta_do dnia dzisiejszego jako bardzo_ywy, jako bardzo emocjonalny pod ka_dym wzgl_dem. Wiedzia_em o tyle, _e taka msza si_musi sko_czy_, to ona nie trwa przez ca_y dzie_, ale co tu zrobi_? Gdzie znale__jakie_ bezpieczniejsze miejsce? Bo mo_e w ko_cu zauwa_yli, w jakim kierunku ja uciekam i dok_d

dotar_em. Bo ja nie mia_em _adnego poj_cia co si_tu sta_o. W tej sytuacji, by_em zmuszony odrzuci_pistolet, uciekaj_c, do krzaków. Wyszed_em po cichu z- z miejsca gdzie si_odbywa_a ta- ta msza, i patrza_em tak w gor_, jak dosta_si_, bo ja teoretycznie, tere- teoretycznie zna_em ten budynek tego klasztoru. Wiedzia_em, _e on ma pot__n_, wysok_wie__, sk_d si_dzwoni na- na czas mszy i tak dalej, i nawet eh- godziny bije w czasie dnia. Wi_c udaj_c si_schodami w kierunku tej wie_y, zauwa_y_em powró_, sznur, bardzo gruby, który by_przywi_zany do pot__nych dzwonów. Zastanawia_em si_chwilk_, jak si_dotkn__ takiego sznura, zacznie dzwoni_, tak to (_miech w g_osie) znowu_b_dzie bardzo nieprzyjemnie (_miech), zaczn_szuka_, kto dzwoni, bo to nie by_a pora dzwonów. Ale d_ugo si_nie zastanawia_em, wiedzia_em tylko tyle, _e ja musz_na sam wierzch tej wie_y si_dosta_, i tam jako_przeczekaj dalej. _ci_gn__em ten sznur bardzo ostro_nie, _eby, bro_Bo_e, nie- nie- nie- nie- nie zadzwoni_. I po tym sznurze wtargn__em do tej cz__ci wie_y, która by_a bardzo w_ska, nie mia_a ju__adnych schodów, tylko nogami odpychuj_c si_na boki, i pomoc_tego sznura uda_mi si_dosta_na sam wierzch. Ale wygody__adnej nie mia_em. Musia_em si_trzyma_tego powietrza dalej. Jak d_ugo mo_na wytrzyma_, nogi dr_twiej_, bodaj_e mdlej_. Ale w takiej sytuacji cz_owiek jest bardzo mocny, cz_owiek jest bardzo wytrzyma_y. I czeka. S_ysza_em tylko pojedyncze g_osy: "Tu, tam, tu, tu," znaczy, _e zbli_yli si_do tego miejsca mojego- mojej kryjówki, i szukaj_. Wtem przez ma_e okienko, wi_c na boku tej wie_y, zauwa_y_em, _e ludzie wychodz_c z tego ko_cio_a, znaczy, _e msza si_sko_czy_a. To mówi_: ten moment trzeba wykorzysta_, i- i szybko si_zesch- ze_lizn__ w dó_, zamiesza_si_z t_umem, i naprzód. I tak zrobi_em, to zrobi_em. Uda_o mi si_bez dzwonu, bez uderzenia. Wróci_em do mojego miejsca, gdzie na pocz_tku asystowa_em ksi__om przy odbywaniu tej mszy. Id_c, dotar_em do takiego stromego zej_cia tej góry, któr_ ja z drugiej strony ucieka_em, i dosta_em si_w gór_. I zauwa_y_em na ziemi jakie - jak__star_gazet_. Mówi_: to si_mo_e przyda_. Podnios_em t_gazet_, zas_oni_em sobie twarz, zmieni_em moj_fryzur_, palto odrzuci_em, tak, _e wygl_da_em troch_inaczej. I niby_e czytam, i nic mnie nie obchodzi, ja nic nie widz_. I tak

zeszedłem z tej góry, a usyszałem pierwsze dźwięki miejscowego radia, które gosi, e para partyzanów wtargnęła do miasta, i nie wiedząc, jakie jest położenie tej pary, przypuszczają jednak, e może dojść do pewnych poważnych star albo incydentów, eby ludność pomogła zidentyfikować parę, jeden wygląda tak, a drugi wygląda wszak. I zaczęli opisywać. A ja, nie myśląc długo, wybrałem sobie znowu drogę na stację kolejową. Jest najbezpieczniejsze miejsce. A, z drugiej strony, ja chciałem jak najszybciej opuścić Nitrę, ale to już nie pieszo, tylko pociągiem, jak jestem na stacji kolejowej, i wrócić do Bratysawy, eby się spotkać z tą dalszą dwójką i opowiedzieć co się stało. Na stacji kolejowej się dowiedziałem, e nie ma pociągów. Wszystko martwe, wszystko stoi. Nie myśląc długo, pieszo - eby się udać do następnej, najbliższej stacji kolejowej, to już miała być stacja w Żowa, która nazywa się Leopoldów, i z tego Leopoldowa na pewno będzie pociąg do Bratysawy. Tylko, e do Leopoldowa było dwadzieścia kilka kilometrów. To nie było spacerowanie. Ale nie ma rady. W nogi, i dalej. I tak ja dotarłem do tego Leopoldowa, zmęczony, zniszczony, nie mówiąc o godzinie, nie mówiąc o - o jakiej kropli wody, bo każda minuta była bardzo droga. Jak najszybciej się dostać do Bratysawy. Wiąc o szczegółach nie będę mówił. Doczekałem się pociągu. Wskoczyłem na pierwszy pociąg, oczywiście nie miałem żadnego biletu. Pieniądze na bilet miałem, ale- ale- ale kręci się koło kasy i tak dalej w takiej sytuacji, e mogł mnie szukać. To postanowiłem jechać "na gap", jak to się mówi o kiedyś w Polsce. I dojechałem do Bratysawy, i pierwsza droga, do mieszkania Rozyjna i Rozenberga, Waltera Rozenberga. I powiedziałem krótko co się stało, i powiedziałem Rozenbergowo- Rozenbergowi: "Słuchaj, bierz nogi, i uciekaj do Nitry. Może się dowiesz, co się stało z Fredem." Alfredem Weclerem. I on oczywiście, długo nie rozmyślał, wsiadł na pociąg i pojechał. Jeden dzień minął, drugi dzień minął, trzeci. Określiłem mu dokładnie miejsce, gdzie możemy się rozłączyć, gdzie on zaczął uciekać, w jakim kierunku, i tak dalej. I po trzech dniach znalazłem Weclera w górach. Nie pamiętam, czy to był telefon, czy to był jakiś wistek. Co dotarło do nas z tym, e Fredo żyje. To było to najbardziej ciekawe. No więc tak się skończyła ta epizodka naszej swobody.

Q: czy Pan (odchrz_kuje) wie jak- o tym, co si_ sta_o z Alfredem Weclerem? _____ .

A: Oczywi_cie, oczywi_cie, _e my_my si_ potem spotkali. On- on- on wróci_ do domu. Eh- on si_ spotka_ jeszcze z jego rodzin_ .

Q: Uhu.

A: eh- która przyjecha_a razem z nim wtedy po- po- po dalszych dwóch dniach, przyjecha_a do Bratys_awy. Eh- naszym celem by_o zdobycie mieszkania dla tej rodziny, _eby mogli zamieszka_ w Bratys_awie. Wi_c, eh- to jest eh- mo_e pewien moment, albo precedens dalszej historyjki zwi_zanej z t_ historyjk_o naszej swobodzie. Stwierdzili_my jedn_rzecz, _e o nas si_niczego nie do- dowiedzieli. Wiedzieli_my tylko tyle, _e stracili_my nasze dokumenty. Ale po pierwszej rozmowie z naszym gospodarzem, u którego_my mieszkali, dowiedzieli_my si_ tyle, _e tu w mieszkaniu niczego nie szukali, a nas te_ nie szukali. Wi_c _e_my wrócili do naszego mieszkania. W przeci_gu kilku godzin _e_my zdobyli dalsze pistolety, bo to by_y nasze poduszki na noc. Na tych _e_my -

Q: Co z dokumentami?

A: Dokumentami, by_o troch_gorzej, ale tym, _e_my znali dane tych pierwszych dokumentów, _e_my z tego samego promienia otrzymali kopie, znaczy takie same dokumenty na te same nazwiska: Jo_Kolanik a Petr Matusz (ph), to by_o moje imi_i nazwisko fa_szywe.

Q: Nie obawiali_cie si_Panowie, _e tak, maj_c te same dokumenty _____ ?

A: Nie by_o, nie by_o obaw, i nie by_o po prostu eh- nie by_o mo_liwo_ci_a- na _adne filozofie. To wszystko sz_o dalej, a do pewnego momentu, gdzie ewentualnie spod poduszki trzeba wyj__ -

Q: Pó_godziny mija_o _____. Teraz bardzo pi_knie _e_my zako_czyli, powiem, bo akurat (_miech) i zako_czy_si_Pana pomys_i ta ta_ma -

End of Tape Two.

Tape Three

Q: (English) Standby. I'm recording. We're rolling and we have speed. Anytime.

A: No, wi_c, ja mo_e na chwileczk_wróc_do- do problemu eh- naszego wys_anego delegata do partyzantki, znaczy Rozenberga, który mia_poda_pewne informacje, a up_yn__o stosunkowo sporo czasu, a nie mieli_my_adnych wiadomo_ci. Nie mogli_my tego oczywi_cie zrozumie_, i nie mogli_my te_wiedzie_, co jest przyczyn_tego. Wi_c postanowili_my my podj__jak__ inicjatyw_,_eby si_z nim skontaktowa_. Przypominam sobie cz__akcji, która sz_a w tym kierunku. Wi_c pewnego poranku, umówiony z Rozyjnym, _e podjedziemy do pewnej osoby, gdzie _e_my puszczali, _e b_dzie mo_liwe otrzyma_jak__ pomoc w tym kierunku.

(westchnienie) Wsiadli_my do tramwaju - mieszkali_my na peryferiach miasta - i jechali_my w kierunku centrum. Po drodze mieli_my przystanek tramwajowy ko_o komendy policji w Bratys_awie. Zasadniczo jechali_my w ten sposób, _e nigdy nie razem i nigdy nie ko_o siebie, a raczej oddaleni jeden od drugiego. Wi_c ja si_znajdowa_em na jednym ko_cu tramwaju, a mój kolega Rozyjn na drugim ko_cu tramwaju. I mijaj_c komend_policji, zawa_y_em, _e jeden z policjantów, który wsiad_do tego samego wagonu, podchodzi w kierunku Rozyjna i zaczyna go klepa_po ramieniu. Wi_c ja w tej sekundzie do drzwi, i pró- (kaszle) - przepraszam - (odchrz_kuje) i próbuj_wyskoczy_, bo ja nie wiedzia_em o co si_tu rozchodzi, policjant podchodzi do Rozyjna i klepie go po ramieniu, to chyba go chce zatrzyma_, chyba go chce z_apa_. Wi_c ja wyskoczy_em z jad_cego tramwaju iii- patrza_em za tramwajem, co tu b_dzie, jak to b_dzie, a umówione mieli_my, _e mamy jeszcze dojecha_dwie stacje dalej, a wysi__w samym centrum, a tam si_dalej omówi_co- co- co nale_y robi_. Wi_c ja przyspieszy_em kroku, _eby nie zgubi_ten- ten tramwaj z Rozyjnym i z tym policjantem, i w ko_cu zacz__em troch_biegiem, _eby zd__y_i przybli_y_em si_do stacji, gdzie mieli_my razem wysi__. I naraz widz_,_e Rozyjn z jad_cego tramwaju szuka mnie do ty_u, i zaczyna kiwa_r_k_: Chod_tu, nie bój si_. Wi_c co si_okaza_o? Okaza_o si_,_e policjant, który wsiad_w okre_lonym punkcie, pozna_Rozyjna, a by_jego koleg_z lat szkolnych. No, ja tego nie mog_em wiedzie_,

oczywi_cie. Wi_c, na stacji, która si_ nazywa_a Manderla (ph) w samym centrum Bratys_awy, _e_my si_ spotkali w trójk_razem, i on mi przedstawia jego przyjaciela, jego koleg_ z lat szkolnych. Nie przypominam sobie jego nazwiska, ale imi_ zdaje si_, na imi_ mia_ Jo_ko, czy Jozio, co_ podobnego. I zaczyna mi t_umaczy_, kim w_a_nie ten jego znajomy jest. Wi_c oczywi_cie wykorzystali_my jego- jego- jego znajomo__, jego tego, i radzili_my si_ z nim, jak tu mo_na si_ skontaktowa_ w górach. W kierunku Ba_skiej Bystrzycy, bo szukamy naszego dalszego partnera Rozenberga, i opowiedzieli_my t_cal_histori_. Ja tu chc_doda_ tylko jedn_rzecz. Ten dzie_, albo to spotkanie, by_o historycznym faktem dla mojego kolegi i dla mojego Rozyjna, bo od tego dnia, powa_ne k_opoty i spr- i- s- i- i- sprawy spad_y na tego policjanta Jozia, który nie by_zwyk_ym policjantem, by_oficerem, który si_zacz__ Rozyjnym opiekowa_. Opiekowa_si_na tyle, _e zabra_go do siebie do domu i zamieszka_z nim razem. A my_my z tego mieli te_korzy_ci, bo byli_my informowani o wszystkich powa_niejszych akcjach, które mia_y by_realizowane wtedy w Bratys_awie i ze wszystkimi niebezpiecznymi momentami, gdzie nale_a_o si_dobrze ukry_ albo dobrze schowa_. A teraz, wracam do mojego przyjaciela Weclera i jego rodziny. Od tego momentu, i ten Jozio policjant zacz__ si_interesowa_mieszaniem dla rodziny Weclera, czyli pomoc niebywa_a. Wi_c byli_my umówieni za dwa dni, za trzy dni, tego dok_adnie nie pami_tam, zee-_on_brata, czyli szwagierk_ Weclera, w pewnym punkcie w Bratys_awie o pewnej godzinie, to by_a godzina wczesna z rana, dziewi_ta, i tam _e_my si_spotkali. W pewnym momencie, mój kolega Wecler mówi: "Ja nie mam co pali_", bo on pali_, i si_sko_czy_y papierosy. "Ja przechodz_na drug_stron_ulicy, a wy tu na mnie czekajcie, nie ruszajcie si_z miejsca." A tak czekaj_c na tego Weclera podchodzi do nas w cywilu ubrany go__, wysoki, chudy, szczup_y, i __da od nas dokumenty. Mnie tu du_o nie wolno rozmawia_, bo ja jeszcze stale jestem bez j_zyka, znaczy (_miech) bez s_owackiego, zna_em zaledwie eh- pewn_ilo__s_ów, i tak dalej. Ale jego uwaga by_a zwrócona bardziej na t__on_brata Weclera, jak na mnie. I ona si_legitymuje, i daje mu legitymacj_, i on j_niby w delikatny sposób przeprasza, _e musi j_zabra_na pewne miejsce,

eby skontrolowa jej dokumenty. Wi_c t_ piosenk_ my_my ju_ znali, bo my_my ju_ co_ podobnego przeszli. A do mnie si_ zwraca po prostu z pytaniem, co w dzisiejszych czasach ja mam wspólnego z _ydami? To zrozumia_em, _e tu sz_o o denuncjacji_ tej Weclerowej, kto_j_ zdenuncjowa_ na ulicy, a wtedy zacz__ si_ okres ponownych deportacji ze S_owacji. To by_ miesi_c koniec wrze_nia czterdziestego czwartego roku, albo pocz_tek pa_dzielnika czterdziestego czwartego roku, tego ja dok_adnie nie pami_tam. I on mnie te_ przeprasza, _e on t_ sytuacj_ musi zbada_ na pewnym miejscu. Ja si_ zorientowa_em, co to pewne miejsce znaczy, wi_c ja go prosz_, _e jest wczesna godzina, ja jeszcze nie wypiem nawet kawy z rana, nie zjad_em _niadania, _eby pozwoli_ mi wej__ do bufetu na przeciwko, _eby wypikaw_. To on wo_a_ z drugiej strony, a Wecler tymczasem jeszcze nie wróci_, ale obserwowa_ z drugiej strony ulicy co tu si_ dzieje i jak to si_ sko_czy, o co si_ tu rozchodzi? Wi_c ten go__ w cywilu przywo_a_ uniformowanego faszystowskiego _o_nierza z Gardy Hlinki, Hlinkovej Gardy, który by_ z karabinem, i za__da_ od niego, aby razem z nami wszed_ do tego bufetu, a nie spu_ci_ oka z nas. Kasjerka tego bufetu, która siedzia_a przy wej_ciu, w perspektywie, przy wyj_ciu, a inkasowa_a pieni_dze, t_ my_my znali. Ja do niej si_ zwracam i mówię jej: "S_uchaj, tu mo_e za chwil_ wejdzie Fredo, Alfred Wecler. Uprzed_ go, _e tu co__ mierdzi, _eby si_ nie posun__ dalej do g__bi, _eby zwia_." To zd__y_em jej jako_ jeszcze powiedzie_. A ja, nie trac_c du_o czasu, próbowa_em te_ si_ wydosta_ w jaki_ sposób, wi_c mi wpad_o na- na- na rozum, _e najlepiej b_dzie do kuchni, do kuchni tego bufetu, a tam jakie_ chyba wyj_cie tylne b_dzie, którym ja b_d_ mógł_ zwia_. Wi_c ja wchodz_ do tej kuchni, a ten uniformowany policjant z tym karabinem za mn_. I ju_ nie zachowuje si_ spokojnie, zaczyna krzycze_ i wrzeszcze_ : "Pomó_cie mi z_apa_ tego partyzana!" Po prostu. Ja do tych tylnych drzwi nie dosta_em si_, bo by_y zamkni_te, nie by_y u_ywane w tym- w tym czasie, albo w tym dniu. I tak mnie on zatrzyma_i mi zagrozi_, _e je_eli b_d_ tylko chcia_, a, bo próbowa_ ucieka_, tak on b_dzie strzela_ na ostro bez l- bez lito_ci. Tymczasem, zwerbowa_ ten- ten- ten- ten- ten tajny, ten detektyw zwerbowa_ dalszego uniformowanego, _eby temu pierwszemu da_jak__ pomoc, _eby

sobie z nami _atwiej poradzi_. I tak ja w tej klatce zosta_em razem z t_ szwagierk_ mojego przyjaciela. Ten detektyw, ten tajny niby, w cywilu, co_ tam szepta_ na ucho jednemu z tych dwóch uniformowanych. Widocznie si_ rozchodzi_o o adres, dok_d nas ma eskortowa_. I tak _e_my wyszli z tymi dwoma _o_nierzami z powrotem do ulicy. By_a godzina bodaj_e dziesi_ta, dziesi_ta mo_e trzydzie_ci (odchrz_kuje), i komunikuj_nam, _e prowadz_nas na central_Hlinkovej Gardy. To by_o miejsce, które mnie teoretycznie by_o bardzo znane, a wiedzia_em, _e to jest piek_o, do którego nie wolno wst_pi_nog_, bo wyj_cie jest bardzo ci_kie. Wi_c ten _o_nierz, jeden z tych dwóch _o_nierzy uprzedza_nas, _e je_eli tylko si_nam zachce, a szczególnie do mnie, do mnie si_zwróci_, w nogi, to strzelaj_na ostro za nami, bez pardonu, i _eby_my uwa_ali i nie robili problemów, bo znajdujemy si_w centrum Bratys_awy, a jeszcze mnie pokazuje: "Tu widzisz niedaleko jest Pa_ac Prezydenta" no a w tym Pa_acu Prezydenta, nie setki, ale tysi_ce mo_e (odchrz_kuje) _o_nierzy, policji, i wszystkiego mo_liwego tam: g_ówna koncentracja na- na ca__S_owacj_. Ale nie by_o innej mo_liwo_ci jak w_a_nie tamt_dy przej__. To ja po niemiecku do tej mojej partnerki, i mówi_: "S_uchaj, ja b_d_zwiewa_, ja nie mam innej mo_liwo_ci. Tobie mo_e to nie grozi, bo Ty wiesz, co mnie grozi." I mówi_mu- mówi_do niej: "Ja to zrobi_na- na rogu ulicy" która si_nazywa Drewniana, to pami_tam, wi_c na rogu tej ulicy. To by_a taka przej_ciowa ulica mi_dzy dwoma, ale prowadzi_a równo na ten Pa_ac Prezydenta. No i tak by_o, ja w pewnym momencie - w nogi. Ale porz_dnie. Trudno mi jest opisa_, co za kilka sekund znik_o tam w tym miejscu. Ci zacz_li gwizda_, ci, którzy nas prowadzali, i krzycze_: "_apcie partyzana!" Ona zosta_a przy nich, bo byliby j_zastrzelili. A za mn_zacz_li strzela_, tylko na szcz_cie strzelali tak, _e nie trafili. Wi_c ja, widz_c, co si_wali z tego Pa_acu Prezydenta, jakie ilo_ci mundurów, zacz_em ucieka_w przeciwnym kierunku. I to by_o ulicami, uliczkami. Naraz spostrzeg_em z drugiej strony ulicy, _e mi_zamykaj_kordonem, _e nie ma mo_liwo_ci uciekania w- na wprost, wi_c dotar_em do pewnej bramy budynku, i my_la_em, _e tamt_dy gdzie_si_im zgubi_, ale brama by_a zamkni_ta. I tak bezradnie stan__em, a_si_do mnie przybli_yli setki umundurowanych policjantów, _o_nierzy,

wojska. I ka_dy chcia_, to jest najlepiej powiedzie_ po hebrajsku, to jest najodpowiedniejsze s_owo "zrobi_ swoj_ micwa", _eby si_ mnie dotkn_, ale nie dotkn_, ale porz_dnie, porz_dnie uderzy_. Ja w przeci_gu kilku sekund pami_tam tylko tyle, _e straci_em przytomno_. Ja po prostu zemdla_em, i nie wiem, jak, w jaki sposób - oprzytomnia_em w pewnej piwnicy, na betonie, w ka_u_y wody i ka_u_y krwi. Okaza_o si_ potem, _e ta piwnica jest w budynku sztabu Hlinkovej Gardy. I wtem si_ otwieraj_ drzwi; wchodzi jaki_ umundurowany; trzyma kube_, nie wiedzia_em, czy z wod_, czy z czym_ innym, ale pomy_la_em sobie, _e chyba z wod_, i wylewa t_wod_ na mnie. I daje mi rozkaz "Wsta_! Podnie_si_! Ja Ci_ prowadz_ do komendanta na wys_uchanie, na przes_uchanie." Maltretowano mnie przez trzy dni i trzy noce. Ja nie wierz- wierzy_em, _e ja z tego miejsca wyjnd_ _ywy. Nie by_o centymetra na moim ciele, które by nie by_o sine, czy czarne od- od- od uderze_, od ran, bo walili do mnie czym tylko by_o mo_liwe. _opatami, paskami, eh- raczej eh-

Q: Sprz_czkami?

A: sprz_czkami du_ych tych wojskowych pasów. I tak mi_ przyprowadzono na pierwszy wys_uch, do szefa s_owackiego gestapa - to by_o s_owackie gestapo - który __da_ ode mnie prawdy, kim ja jestem? Bo maj_ stwierdzone z mojego mieszkania, stwierdzono moj_ literatur_, któr_ ja si_ zajmowa_em, i ró_ne dokumenty, które (odchrz_kuje) twierdz_, _e nie jestem S_owakiem, jestem prawdopodobnie Rosyjskim szpiegiem. Je_eli- je_eli nie powiem im prawdy, tak eh- tu b_dzie mój koniec, tu na tym miejscu. Pomy_la_em sobie: wcze_niej czy pó_niej, i tak do tego dojdzie, a nie chcia_em ju_wi_cej cierpie_, bo nie mog_em cierpie_. Ja wiedzia_em tylko jedn_rzecz, _e oni nic u mnie nie znale_li, _eby si_ dowiedzie_, gdzie ja mieszkam, jaki jest mój adres. Wi_c to wszystko co mi powiedzieli, nie wierzy_em ani jednego s_owa. Ale, w g_owie mia_em tylko to co jest pod poduszkami. Ale z drugiej strony wierzy_em, _e do adresu, albo do mieszkania, oni nie mogli doj_. Wi_c pada_y ró_ne- ró_ne- ro_ne pytanie, gdzie ja si_s- gdzie ja mieszkam. Ani s_owa. "Ja nie mieszkam, ja nie mam _adnego adresu, ja_pi_przewa_nie na stacji kolejowej, to jest moje mieszkanie." Przyprowadzili do mnie

eksperta, _eby stwierdzi_ podobie_stwo mojego j_zyka do jakiego j_zyka, bo co_ jako_ im nie wygl_da_o. Oczywi_cie, nie ma mowy o s_owackim j_zyku, ale czy to jest bardziej polski, czy bardziej ukrai_ski, czy bardziej rosyjski. I doszli do tego wniosku, _e to jest, mój j_zyk jest prawdopodobnie j_zykiem ukrai_skim. Po nast_pnym przes_uchaniu, gdzie znowu_ walili, bo przes_uchanie wygl_da_o tak, _e za sto_em siedzia_ ten Komendant, ja nawet znam jego nazwisko, to by_ Komendant, jeden z g_ównych komendantów tej Hlinkovej Gardy, który si_ nazywa_ Vozar (ph), a on osobi_cie mnie przes_uchiwa_, bo tak_ ryb_, któr_ - która nie chce zdradzi_ tajemnicy, to si_ zdarza raz na d_ugi okres czasu. Wi_c w ko_cu wiedzieli, _e mn_ nic nie mog_zrobi_, tak ja nie chcia_em wi_ciej cierpie_. Ja zawsze w kieszonce moich spodni, w tej ma_ej kieszonce, która by_a swojego czasu u_ywana na zegarek kieszonkowy, mia_em z_o_ony papier na- na malu_kie kwadraciki, a ten papier (odchrz_kuje) by_ metryk_ urodzenia na imi_ Koloman Altman. To jest nazwisko s_owackiego _yda, który nie istnia_wi_ciej, ale nazwisko iii- miejsce urodzenia, i pewne - data i tak dalej, to wszystko by_o prawdziwe. To mu mówi_ i daj_mu, i mówi_mu, s_uchaj: "Nie morduj mnie wi_ciej. Ja ju_ nie jestem zdolny tego wytrzyma_. Ja Ci nie mam- nie mam nic wi_ciej co do powiedzenia, tylko tyle, _e jestem zwyk_ym _ydem, który si_ ukrywa przed Niemcami." On si_ odzywa do mnie, bierze ten papier, ogl_da, przegl_da, i mówi: "My znajdziemy lekarstwo, _eby otrzyma_ od Ciebie prawdziw_ informacj_." Ja mówi_; "To jest ta najprawdziwsza, a ja innej informacji nie mam." "My zaprosimy tu gestapo, które od Ciebie wydostanie wszystko, to co si_ nam si_ nie uda." I tak mi_spu_cili w dó_schodami, a_ do tej piwnicy, gdzie znowu_ zemdla_em i le_a_em dosy_d_ugo, bez kropli wody, i bez mo_liwo_ci oddychania nawet. Uhu.

Q: _____

A: Za wcze_ -

Q: Nast_pne pó_ godziny - nie - nast_pne pó_ godziny _____ .

A: Czy jest za wcze_nie?

Q: Nie, nie, nie. Dobrze. On ju_ mi pokaza_, _e _____ .

Czeslaw Mordowicz

Page 21

21

A: Tak?

End of Tape Three.

Tape Four

Q: (English) I'm recording. Are you? Yeah. Eh- hold on.

A: Teraz eh-

Q: Hold the roll. _____ . OK. We have- we're rolling and we have speed.

A: Wi_c tego samego dnia wieczorem, przysz_o do- na zaproszenie, oczywi_cie, przysz_o gestapo di mnie. Dwaj wysocy oficerowie gestapa, i zacz_li ze mn_ - dyskusj_, je_eli mo_na to tak nazwa_. (Oddycha g__boko) Pierwsza rzecz - pytali si_ mnie, kim ja jestem i co ja ukrywam i dla czego nie chc_ powiedzie_ prawdy. To powtórzy_em moje twierdzenie, _e ja jestem zwyk_ym _ydem, który si_ ukrywa, w_druj_c z miejsca na miejsce, i _eby nie maltretowali mnie fizycznie. To ich po prostu prosi_em, _eby wykorzystali mo_liwo__ sprawdzenia tego, co ja- co ja im opowiadam, co ja mówi_. W tym momencie, ja otworzy_em i spu_ci_em spodnie. Wi_c oni kazali mi si_ rozebra_ zupe_nie do naga. Ja mia_em jedyne miejsce, które nie wolno mi by_o im pokaza_, to jest na przed_okciu lewej r_ki, gdzie ma- mia_em wytatuowany mój numer zakryty leokoplastem (ph). _ci_gaj_c koszul_, zostawi_em na lewej r_ce koszul_ wisz_c_ - wisie_. I czeka_em na to, a_ mi zerw_t_ koszul_. Wi_c wtedy si_ ja odezwa_em, prosz_c ich, _eby mnie pozwolili ubra_t_ koszul_, _e jest mi bardzo zimno. To jeden z tych dwóch, po rewizji ca_ego cia_a i tak dalej, kaza_ mi ubra_ koszul_. I wtedy mi si_ zrobi_o troch_l_ej, bo to niebezpiecze_stwo stwierdzenia numeru wytatuowanego w tej chwili min__o. I tak si_ ze mn_bawili do jakiej_ godziny, prawie _e drugiej w nocy. Potem mnie wsadzili do samochodu i zacz_li ze mn_ je_dzi_ po Bratys_awie. Jechali od jednego wi_zienia do drugiego. Szukali dla mnie hotelu. Nigdzie mnie nie chcieli przyj__, wszystko by_o przepe_nione. Wi_c wreszcie (odchrz_kuje) stwierdzi_em, _e oni te_maj_ju_pe_ne z_by tego. Tak zajechali ze mn_ przed budynek gminy _ydowskiej w Bratys_awie, gdzie koncentrowali, czy raczej zbierali transport ludzi, transport _ydów na wywiezienie. Ca_a historia, która by_a dla mnie od tej chwili bardzo niewygodna, by_o to, _e mnie odaw- z- mnie oddali z_r_k do r_k. To znaczy pod opieku_stwo jakiego_ wy_szego, wy_szej rangi eh- oficera, który pilnowa_, albo by_

odpowiedzialny za ten obiekt. Tak, _e ja mia_em swoj_ stra_. Nawet za przeproszeniem do ubikacji chodzi_em ze specjalnym stra_cem. Przez eh- dwa dni trwa_y ró_ne poszukiwania odpowiedniego- odpowiedniego miejsca dla mnie, i w ko_cu postanowili mnie w__czy_ do tego transportu, który gromadz_, i przed wywiezieniem w kierunku nieznanym, ten transport by_zbierany w obozie dla _ydów, który si_nazywa_Seret, to jest w mie_cie Seret. I tam te_mnie oddali w r_ce Komendanta, i uczynili go odpowiedzialnym, osobi_cie odpowiedzialnym za- za mnie, za moj_osob_. I tak ja by_em strze_ony w dzie_i w noc. Nie mia_em mo_liwo_ci _adnego ruchu. Dlatego mi si_nie uda_o nic zrobi_; dlatego mi si_nie uda_o zwia_stamt_d. I tak mi_prowadzili do transportu, który za dzie_czy dwa odszed_w nieznanym kierunku. Ja uprzedzi_em ludzi w wagonie, w którym jecha_em razem z nimi, i im powiedzia_em zupe_nie otwarcie: "S_uchajcie, wy jedziecie na _mier_. Ja otworz_ten wagon, ja otworz_te drzwi, i wyskakujcie za mn_." Zacz__ si_straszny krzyk, zacz_li wali_na drzwi i wo_ali- wo_ali stra_niemieck_, która pilnowa_a tego transportu. Potem napadli na mnie, zacz_li mnie strasznie bi_. Pobili mnie na tyle, _e ja nie by_em zdolny ju_prawie do niczego. W tej sytuacji, wspomnia_em sobie, _e ja mam ten wytatuowany numer, _e z tym ja musz_co_zrobi_. Nic nie mia_em do dyspozycji, tylko swoje w_asne z_by. Wi_c zacz__em poma_u gry__ to miejsce. Gryz_em tak d_ugo, _e zrobi_em sobie olbrzymi_bolesn_ran_, która si_zamieni_a w przeci_gu kilku godzin w rop_. I tak po prostu bez si_, zupe_nie wyczerpany, jak stwierdzi_em potem, na pocz_tku nie wiedzia_em dok_adnie w jakim jedziemy, ale w dalszym- dalszej cz__ci tej- tej- tej podró_y, stwierdzi_em, _e jednak jedziemy w kierunku dobrze mu znanym, w kierunku O_wi_cimia. Wi_c tu postanowi_em zako_czy_swoje _ycie w nast_puj_cy sposób: wychodz_c z wagonu podej_do SS-mana, który wykonuje selekcj_na rampie w Brzezinka. Jak mi si_uda, to wyci_gn_pistolet jego, i tam jego po_o__ i siebie tak_e. To by_o mn_ postanowiono. W pewnym momencie, podchodzi do mnie wi_zie_, który wypowiedzia_moje imi_. Ja tego wi_nia nawet nie pozna_em dobrze, pomimo, _e mi powiedzia_, _e jest z Grodna, powiedzia_mi nawet jak si_nazywa, ale mówi: "Ja Ciebie doskonale znam. I ja obserwuj_Ciebie ju_w

przeci_gu kilku minut, i widz_,_e ty chcesz tu co_zrobi_. Nie ró b nic. Ty jeste_ wprawdzie w-
w Birkenau, ale teraz s_zupe_nie inne czasy," mówi do mnie tymi to s_owami. "Ja Ci pomog_, i
Ty w przeci_gu godzin, kilku godzin, nie b_dziesz tu wi_cej. Ty si_ wydostaniesz st_d pomoc_
moj_ i pomoc_ jeszcze kogo_, i nikt nie b_dzie wiedzia_ o tym, _e tu w_a_nie by_e_" i tak dalej.
Jego s_owa mi si_zdawa_y troch_przesadne, i nie mog_em sobie u_wiadomi_,_e- o jakich
zmianach ten cz_owiek ze mn_ rozmawia. Ale w takiej sytuacji, powiedzia_em sobie: nie mam
co do stracenia. I on ode mnie ju_wi_cej nie odst_pi_. On chodzi_ za mn_krok za krokiem, i
przeprowadzi_mnie tak, _e nawet selekcji nie przeszed_em, i wstawi_mi_do zast_pu, tak,
mówi si_,_e do zast_pu? - wyselekcjonowanych- wyselekcjonowanych ludzi, i tam mi kaza_
czeka_. Powiedzia_mi w jakim kierunku pójdziemy, _e pójdziemy do zauny (ph), a w zaunie
b_dzie jeden z dobrych moich znajomych, który mi_przeprowadzi dalej i zaopiekuje si_mn_. I
do tego dosz_o. Powiem to krótko, nie b_d_tego eh- rozwija_, bez specjalnych szczegó_ów.
Prosi_em, b_d_c w tej zaunie, tego znajomego, którego naprawd_dobrze zna_em, a on mi_tak
te_o par_okularów ciemnych, _eby si_jako_zamaskowa_, bo mi powiedzia_,_e dwadzie_cia
cztery godzin na pewno tu b_d_, a mo_e nawet troch_d_u_ej. Tak chcia_em si_w_asnymi
si_ami zamaskowa_, bo mi_by tam jednak mogli bardzo_atwo pozna_. A czego si_najwi_cej
ba_em? Denuncjacji. I nagle sobie wspomnia_em Adama Ró_ycznego, który by w takiej sytuacji
sam by_zdolny mnie wyko_czy_,_eby sobie pomóc, _eby zatrze__lady, które ja ewentualnie
bym mó g_zdradzi_,_e on by_tym, który mnie pomóg_przy ucieczce. Po dwóch dniach
przyszli po mnie dwaj znajomi, znajomi wi__niowie, których zna_em, pochodzili ze S_owacji, i
prowadzili mi_w kierunku bramy. Tam sta_przygotowany transport mniej wi_cej
pi__dziesi_ciu ludzi, i powiedzieli mi tylko tyle: "Od tej chwili, Ty si_nazywasz Petr
Reichmann (ph), zapami_taj sobie dobrze to imi_, nie wypowied_Twojego nazwiska w_adnym
wypadku, za_adnych okoliczno_ci, i w_adnej sytuacji. Ty si_nazywasz od tej chwili Petr M-
Reichmann, i to jest wszystko. Jeste_ ze S_owacji, bo idziesz s_owackim transportem troch_w
g_b Niemiec. I rzeczywi_cie, za jakie_pó_godziny ten transport wyszed_, a ja w_rodku,

znaczy, _e kogo_ stamt_d wyj_li, a na miejsce tego kogo_ mi_ wsun_li. I tak dotar_em z tym transportem, który by_ w dziewi__dziesi_ciu dziewi_ciu procentach transportem ze S_owacji, znaczy _ydów ze S_owacji, do obozu, do ma_ego obozu, który liczy_ suma sumarum jakie_ pi__set ludzi, przewa_nie _ydów z Polski, z _odzi, szczególnie z _odzi, a ten transport pi__dziesi_ciu ludzi ze S_owacji. Ten lagier si_ nazywa_, by_ w mie_cie, w miasteczku Friedland (ph). No ja, jak si_ zorientowa_em, _e gdzie jestem, to mi to wygl_da_o jako_ bardzo optymistycznie. Nie mo_na tego porówna_ z piek_em o_wi_cimskim. I sobie tak wyobra_a_em, _e do najbli_szej mojej ucieczki, któr_ju_ zacz__em planowa_, rozgl_daj_c si_ po okolicy, to widzia_em wszystko dosy_ró_owe i dosy__atwe do zrealizowania. Pracowa_em w komandzie, które si_ nazywa_o Schubert (ph), to jest nazwisko w_a_ciciela fabryki na wyroby z drzewa, mi_dzy innymi dla Wehrmachtu robi_te skrzynie typizowane w ró_nych formatach, w ro_nych wielko_ciach. I tam zacz__o mi si_ nie_le powodzi_. Zaprzyja_ni_em si_ z Doktorem Firstem (ph), lekarzem, który pochodzi_ z Topolczan na S_owacji. Zaprzyja_ni_em si_ z Doktorem Schternem (ph), adwokatem z Pragi. I po pewnym czasie tym dwóm- dwóm zaufanym si_ przedstawi_em kim ja jest. I w czasie pracy, zaprzyja_ni_em si_ z jednym Volksdeutscherem z jakiego_ skandynawskiego pa_stwa, nie pami_tam czy to by_ - czy on by_ ze Szwecji, czy z innego jakiego_ miejsca, ale bardzo si_ z nim zaprzyja_ni_em, uwa_a_em go za porz_dnego cz_owieka; on mi pomaga_troch_ z_ywno_ci_; przynosi_mi papierosy, i tak dalej, a_ dosz_o do pewnego momentu, _e go prosi_em o pistolet. I ten pistolet ja od tego cz_owieka dosta_em. W podwójnym dniu takiego kot_a, w którym- hermetycznego zreszt_. To nie by_ kocio_, to by_a w_a_nie taka- taki termos ol- olbrzymi. Pomoc_ tego termosu, szmuglowa_em ten pistolet do obozu, do lagru, i trzyma_em go w kryjówce na bloku w którym si_ ja znajdowa_em. I to by_o w tej chwili przeznaczone na wszelki wypadek. Ale kontynuowa_em w planie, w planie ucieczki, a to nie tylko w_asnej, ale ucieczki masowej, bo po_o_enie tego lagru sprzyja_o bardzo, _eby ca_y ten obóz móc wyzwoli_, nie czeka_do ko_ca, do ko_ca wojny. Otrzymywa_em, przez tego Volksdeutscha otrzymywa_em bardzo dok_adne informacje o stanie,

o sytuacji na frontach, a tak dalej, a tak dalej, i we fabryce, w której pracowałem, pracując ka_dedy po kilka minut odpowiedni_pipi, wypili_emy z jednego mniejszego okna eh-
Q: kraty

A: kraty. Kraty, iii- to by_o miejsce, i to by_a mo_liwo__, w razie, gdzie sytuacja si_o tyle pogorszy, _e nam grozi niebezpiecze_stwo likwidacji, _eby mo_na by_o w ka_dej chwili ucieka_. To jest, b_d_c poza lagrem. A w lagrze, mia_emy przygotowania, narz_dzia do- do zrobienia tak zwanego "kurschlu" (ph) w drutach, które by_y nabite elektrycznie_ci_. Mia_emy przygotowane izolowane obc_gi, mia_emy przygotowane jeszcze jakie_ tam historie. I do tego planu wtajemniczy_emy tych przyjació_, z którymi si_bardzo zaprzyja_ni_emy w lagrze, to jest, z tym Doktorem Firstem, którego wspomnia_emy, i tym adwokatem Schternem z Pragi, i jeszcze dwóch wci_gn_emy do tej, do tej akcji. Rzeczywi_cie, jakie_ trzy dni przed wyzwoleniem, ten obóz w Friedlandzie by_wys- oswobodzony Czerwon_Armad_dziewi_tego maja czterdziestego pi_tego roku. To nie czekaj_c do samego ko_ca, szóstego maja, przy pewnej organizacji, i wci_gaj_c do- do- do- do tej akcji troch_wi_cej ludzi, te_zaufanych, w nocy ("Q" kaszle) - krótkie spi_cie na drutach, i kto chcia_ - za mn_. Tak_e_emy wyszli z lagru. Zaskoczeni Niemcy na wie_ach my_leli, _e Rosjanie, bo zacz_li_my u_ywa_rosyjskie niejakkie kas_a i hura i tak dalej. Tak cze__z- uciek_a z tych wie_y ratunkowych- eh- z- do tych wie_y eh-

Q: wie_stra_nicznych

A: stra_nicznych, a lagier - ludzie z lagru, do lasu. I tak wygl_da_o oswobodzenie lagru Friedland, któremu ja - dowodzi_emy - tak? I tak_e_emy do_yli daty dziewi_ty maj czterdziesty pi_ty rok. Nie uda_a mi si_jedna akcja, któr_mia_emy zaplanowan_pomoc_eh- W_ochów eh- eh- by_ych- by_ych_o_nierzy Armii W_oskiej, którzy stacjonowali niedaleko w takim lagrze dla, dla wojennoplennych, _eby z_apa_ywego Doktora Tilo (ph), znanego lekarza z O_wi_cimia, który tu_przed ko_cem wojny by_przerzucony z O_wi_cimia do lagru w Friedland. I pierwsz_jego wizyt_, przy apelu, przyj_emy ze strasznym po prostu strachem, bo on mi_zna_. Wi_c od tej chwili, jak jego zauwa_y_emy, to musia_emy zmieni_troch_mój wygl_d -

na ile mog_ em, oczywi_ cie. I t_ akcj_ mia_ em umówion_ z tymi W_ ochami, lecz niestety, on by_ sprytniejszy. On im zwia_ spod r_ ki w ostatnich chwilach przed oswobodzeniem tego lagru. Tak mniej wi_ cej wygl_ da_ o, wygl_ da_ a ta dalsza moja sytuacja, to- to- to moje ponowne aresztowanie, iii- to- mój- mój- mój- mój powrót do O_ wi_ cimia, a nast_ pnie do lagru Friedland, i tak do_ y_ em ja oswobodzenia, czyli ko_ ca wojny, dziewi_ tego maja czterdziesty pi_ , kiedy przywita_ em z kawa_ kiem chleba i troch_ soli pierwszego Kozaka, który wtargn_ na koniu do Friedlandu, i ca_ a jego, po prostu, ca_ e jego eh- ca_ a jego ch_ i wola, _eby mu da_ albo wskaza_ , gdzie s_ Niemcy, jak ich- gdzie mo_ e Niemców z_ apa_ , a gdzie mo_ e ich - To jest po prostu, cz_ , któr_ ja uzupe_ ni_ em, albo chcia_ em uzupe_ ni_ moj_ histori_ , pe_ n_ dramatu, pe_ n_ tragedii, i pe_ n_ eh- faktów i scen nie do uwierzenia. Ale niestety, to by_ y fakta, które by_ y prawdziwe, zosta_ y prawdziwe, i s_ nadal prawdziwe.

Q: Pó_ godziny zysk-

End of Tape Four.

Tape Five

Q: (English) _____ OK, I'm recording. _____ We're rolling. Prosz_ eh -
_____ jak _____ wydaje mi si_ , _e ten tatua_ , który Pan ma na ramieniu, jest bardzo
wa_n_ rzecz_ , prosz_ nam opowiedzie_ , bo Pan sko_ czy_ tylko na momencie, kiedy Pan w
zasadzie wygryz_ ten tatua_ . Prosz_ nam opowiedzie_ , co dalej si_ z tym dzia_o.

A: (westchnienie) Wi_c mia_em z tego bardzo przykr_ ran_ zrobion_ tym, _e ja rozgryz_em, nie
maj_c innych _rodków, a nie znaj_c sytuacji, eh- co b_dzie, je_eli zechc_ mi_ jeszcze raz
tatuowa_ , bo miejsca zasadniczo nie mienili, a by_o postanowione, _e to jest na lewym
przed_okciu, na zewn_trz- na zewn_trznej stronie, tak to zosta_o oczywi_cie. Eeh- ja musia_em
to mie_ zakryte za ka_d_ cen_ , bo nawet je_eli moment ewentualnego drugiego tatuowania, nie
by_ wi_cej aktualny, co jest te_ prawd_ , to by_y ró_ne momenty, ja wiem, k_piel, eh- iii- i
ró_ne- i ró_ne sele- i ró_ne wizyty lekarzy, SS-manów, i tak dalej, i tak dalej, tak mnie, nie
wolno mnie- nie wolno by_o tego tak zostawi_ . Wi_c eh- eh- w dzie_ , albo w przeddzie_
transportu mojego do wspomnianego Friedlandu, przyszli dwaj moi znajomi ze S_owacji; jeden
by_ tym tak zwanym profesjonalnym, który tatuowa_ , pami_tam nawet jego nazwisko - Lali
Sokolov (ph), si_ nazywa_ wtedy inaczej, ale Sokolov, i _y_ w Australii, czy obecnie _yje, nie
wiem, bo z nim nie jestem- nie by_em ostatnie lata w kontakcie. Tak wtedy, zrobili mi tatua_ ,
który mam do dzisiejszego dnia, i który zakry_ ten mój numer w ten sposób.

Q: Prosz_ nam pokaza_ , je_li mo_na.

A: Eh- twierdzili, _e to jest eh- po wojnie oczywi_cie, _e to jest ryba, _e to jest li_ , _e to jest
kwiat. W ka_dym b_d_ razie, co_ nieudanego, bo to by_o robione do _ywego, na ranie, z
którego ciek_a ropa i krew. Zreszt_ nie zale_a_o nikomu, mnie te_ nie, _eby z tego wyszed_
jaki_ _adny kwiat. Numer, który mia_em, który jest obecnie te_ widoczny, je_eli ja go poka_e,
by_ tym zakryty, i to by_o w_a_ nie to g_ówne osi_gni_cie tego ca_ego. Wi_c, pokazuj_ tu
ósemk_ - dalej pokazuj_ tu czwórk_ - i pokazuj_ tu dwójk_ - i dalej jedynek_ - i w ko_cu szóstk_ :
osiemdziesi_t cztery dwie_cie szesna_nie, to by_ mój numer. Jak si_ rana zagoi_a, to zosta_o to,

co, co teraz jest widoczne. Nie ma w tym żadnych zmian. To jest co do tego mojego tatuażu.

Okazało się potem, że numerów więcej w Oświęcimiu, w tym okresie nie tatuowano.

Q: Proszę nam opowiedzieć o tym, co się po wyzwoleniu działo.

A: Więc, po wyzwoleniu, krótko, nie błądź to przeciwnie, eh- błądź kilka dni we Friedlandzie, gdzie mi prosili tam ci nowi moi znajomi, mi dźy innymi, ten Volksdeutsche ze Skandynawii, żeby w tych to okolicznościach, tym, że ja od tej chwili jestem wolnym człowiekiem, albo w ogóle człowiekiem, żeby z nimi spędzi kilka godzin, albo kilka dni, więc ja we Friedlandzie zostałem, potem. Ze względu na to, że nie było jeszcze wtedy żadnej komunikacji, postanowiłem wrócić do Bratysawy, bo jednak byłem ciekaw, i nie wiedział nic, co się stało z moimi przyjaciółmi, z Weclerem, z- z- z Rozenbergiem, z Rozyjnym, to mi ciekawiło, bardzo ciekawo. Do swojego kraju, do swojego miasta rodzego, i tak dalej, wiedziałem, że nie mam po co wracać, bo miałem bardzo dokładne informacje, że niestety straciłem całą moją rodzinę. Więc, po kilku dniach w drodze, dotarłem do Bratysawy, i tam rzeczywiście spotkałem tę całą trójkę, o której nic nie wiedziałem, która się bardzo ucieszyła, bo nie wiedzieli tak o mnie nic. Tak byliśmy, mniej więcej razem, do okresu jak trzeba było pomyśleć, żeby się jakoś usamodzielnili, jako urzędzi, co zaczął robić, po prostu przejść, nawet jeżeli to było bardzo trudne, do tak zwanego życia normalnego. Nie było to łatwym zadaniem, bo człowiek się czuł zamany, zupełnie zamany, fizycznie i psychicznie i umysłowo. Życie było bardzo, bardzo ciężkie. W czterdziestym ósmym roku, ożeniłem się z jedną, która przeszła te ciężkie życie, getto ódzkie, następnie pewien okres w Oświęcimiu, następnie pewien okres w kompleksie lagru, do którego należał ten obóz Friedlandu, w którym ja byłem. W pięćdziesiątym pierwszym roku, urodziła się córka, którą ci niedawno tu widzieli, a pomimo że mi się powodziło nieźle, powodziło mi się nawet dobrze, nie widziałem tej przyszłości dla tej mojej jedynej córki na terenie obecnym, to znaczy na terenie Czechosłowacji, i tak trochę w fantazji szukałem czegoś innego. Byłem na wysokim stanowisku, nawet po czterdziestym ósmym roku, kiedy doszło do skomunizowania państwa

czechos_owackiego. By_em te_ na wysokim stanowisku, pe_ni_em funkcj_ Derek- Dyrektora powa_nego przedsi_biorstwa, ale to wszystko nie da_o mi tej pe_nej satysfakcji, my_l_c o przysz_o_ci mojej córki. Wi_c pewnego dnia, postanowi_em emigracj_ do Izraela.

Zrealizowa_em t_ emigracj_ w osiemdziesi_tym, nie, w sze__dziesi_tym pi_tym roku, i_e_my wyemigrowali na prawd_ do Izraela. _ycie, na pocz_tku szczególnie, by_o dla mnie dosy_ci_kie, dosy_trudne. Przyjecha_em, tak mi to t_umaczyli znajomi, w bardzo niewygodnym czasie, w czasie kryzysu ek- ekonomicznego, tak, _e ci_ko by_o dosta_prac_, nawet ci_ko by_o dosta_mieszkanie wówczas, i tak dalej. I tak przebrn__em ci_ki okres czasu, suma sumarum do roku osiemdziesi_t pi__, gdzie w czasie, kiedy przeszed_em na emerytur_, postanowi_em wyjecha_ do Kanady. Faktem te_by_o to, _e córka moja, Adasia, wybra_sobie studium architektury, które bardzo ci_ko by_o wówczas, studium, które bardzo ci_ko by_o-by_o eh- si_dosta_, si_prowadzi_, i tak dalej, na Technionie (ph) w Haifie, nie chcia_s_ysze_o innym rzemio_le, tylko architektem chcia_a zosta_. Wi_c urwa_a si_nam sama pomoc_znajomych w Kanadzie, i wyjecha_a do Kanady, i tu w Kanadzie sko_czy_a uniwersytet, i jak wiecie, jest architektem, udanym architektem do dnia dzisiejszego. Z_o_y_o si_tak jako_, _e dwadzie_cia jeden lat_y_em w Czechos_owacji po wojnie, i takich dwadzie_cia, albo podobnych dwadzie_cia jeden lat prze_y_em eh- w Izraelu.

Q: Czy, wracaj_c jeszcze troszeczk_ eh- wstecz. Czy w krótkich s_owach mo_e Pan powiedzie_, co si_sta_o, jak gdyby doko_czy_t_opowie__ o Rozenbergu, Rozyjnie i Weclerze. Co si_z nimi sta_o po tym momencie, jak Pan rozsta_si_z nimi w Bratys_awie podczas aresztowania?

A: Eeh- Wecler zosta_w Bratys_awie. (odchrz_kuje) Niestety zmar_w osiemdziesi_tym roku. Rozenberg studioga_- studiowa_biochemi_w Pradze czeskiej i wyjecha_urz_dowo na jaki_odczyt, z którego wi_cej nie wróci_do Czechos_owacji, i zosta_pod_ug mojej informacji w Londynie. Z Londynu wyjecha_na pewien okres czasu, wyjecha_- on wyjecha_zreszt_z zamiarem d_u_szego pobytu, ale nie wiem co by_o przyczyn_, wyjecha_do Izraela, gdzie po roku, roku i pó_, eh- zrezygnowa_z kontynuacji. Prawdopodobnie dlatego, _e nie móg_

otrzyma_tak_prac_, albo takiej mo_liwo_ci, której on sobie _yczy_. Eh- Rozyjn wyjecha_do Izraela, a po roku z Izraela wróci_z powrotem, wróci_do Czechos_owacji, gdzie mu ja jeszcze pomog_em w otrzymaniu, www- w otrzymaniu pracy. Nast_pnie opu_ci_Bratys_aw_i wyjecha_do Pragi czeskiej. Obecnie _yje w Niemczech, niestety w Niemczech, podkre_lam. (westchnienie)

Q: Dalej, wracaj_c do tego -

A: Ah-

Q: Co eh- poniewa_ eh- w ostatniej chwili jak zostawili_my t_histori_ wojenn_ -

A: Tak.

Q: eh- Rozenberg by_- skontaktowa_si_ z partyzantami; nie by_o od niego eh- _adnego -

A: Ah, Pan wraca jeszcze -

Q: _____, wla_nie.

A: do okresu -

Q: Tak. Co z tym, z ty- to mnie interesuje, co si_roz- co wtedy si_sta_o. Dlaczego on nie da_znaku i -

A: Dobrze. Ja w mi_dzyczasie eh- mi_spotka_o to nieszcz_cie powtórnego aresztowania. Tak, _e ja szczeg_ów nie znam. Wiem, _e jaka_wiadomo__ dotar_a, i w zwi_zku z t_wiadomo_ci_, uda_si_do tego samego miejsca pobytu Rozenberga - Wecler. I tam obydwaj doczekali si_ko_ca wojny.

Q: Jeszcze wraac_c do innej rzeczy. Wiem, _e w eh- tysi_c dziewi__set sze__dziesi_tym czwartym roku, jak Pan jeszcze by_w Bratys_awie -

A: Tak -

Q: eh- pracownik w tym czasie archiwum Muzeum Pa_s- eh- Pa_stwowego Muzeum w O_wi_cimiu-Brzezince -

A: Tak -

Q: Pan Tadeusz Iwaszko -

A: Tak -

Q: przeprowadzi z Panem wywiad.

A: Zgadza się.

Q: Proszę Pana z pytań swojej op- opisa ten wywiad. Jak to wyglądało?

A: Wiem, eh- wizyta, nie tylko Iwaszki, bo towarzyszy mu jeszcze dwie osoby. Niestety nie zapamiętałem nazwisk. Odwiedzili mnie w Bratysławie nieoczekiwani. Pamiętam tylko tyle, że przesiedziałem z nimi dosyć czasu, ponieważ dali ode mnie relacji o wycimiu, posługując się pytaniami, odpowiedziami, i tak dalej, i tak dalej. Z tym, że ten wywiad nie był dokończony. Rozeszliśmy się tak, że ja, na zaproszenie Muzeum w wycimiu, odwiedziłem to muzeum, i na miejscu, z pewnymi ilustracjami, z pewnymi szczegółami terenu, i tak dalej, dokończyłem ten wywiad. Do mojej podróży nie doszło, i do dokończenia tego interview z Bratysławą też nie doszło. Ja nie otrzymałem żadnej kopii z tej części, która- która istnieje, którą mi Pan pokazał wczoraj, a mogłoby tylko dodać jedną rzecz, że to byłoby zestawione Panem Iwaszką na podstawie pewnych szczegółów i notatek, które on sobie w mojej obecności zrobił. Eh- f- pamiętam dok- doskonale, to, chociaż, że to jest problem trzydziestu lat, że to byłoby pisane zwykłym ówkiem, żeby można było atwo coś wymazać, coś poprawić i coś dokreślić. Wszystko się zgadza, a na dwa małe szczegóły, które tam nie są tak ciche, ale nie są one na tyle ważne, że, wiem nie chce, nie chce po prostu zajrzeć swojego stanowiska, tylko konstatować fakt, że tak jest. Eh- wiem- wiem to jest eeh- eh- f- to jest tam eh- pójście o- o przyjaciółce Adama Rózyckiego, który eh- f- zaproponował mi, s- potem, jak się nie udało mi eh- zrealizować ucieczkę z moim wybranym przyjacielem, kolegą Borensztajnem (ph), który w ostatniej chwili przed terminem, znaczy, przed dwudziestym siódmym maja czterdziesty cztery, został eh- wcielony do nowo wybranego Zonderkomando (ph), tak, że ja straciłem z nim absolutny kontakt. Miałem wtedy już wybranego drugiego, bo dostałem od Rózyckiego ultimatum, że w żadnym wypadku nie wolno mi zmienić. Na to mu dałem odpowiedź: "Ja jestem tą główną osobą, która jest tym zainteresowana, żeby daty nie

zmieni_, bo moje nerwy si_sko_czy_y." Wi_c wtedy on powiedzia_: "No tak, wiesz co? Ja z Tob_pójd_." To zacz__a si_pogaw_dka na temat tego, tej wspólnoty. Wi_c ja mu t_umaczy_em: "Adam, jeste_wprawdzie normalnym cz_owiekiem, a tak dalej, ale jednak, Twoja noga, Twoja proteza, zdradzaj_Ci_na kilometry, z daleka. A po drugie", mówi_, "Tobie nie grozi to, co grozi mnie. Tobie si_tu nie_le powodzi. Wi_c dlaczego Ty chcesz ucieka_? A po trzecie", mówi_, "Ty masz tu tak_przyjació_k_, która mo_e, ja wiem, za tydzie_, za rok, za dwa, za trzy - b_dzie Twój__on_wybran_. To dlaczego mia_e_mia- mia_jej zrobi_?" W tym- w tej relacji Iwaszko wprawdzie pisz_, _e ona by_a tym czynnikiem, _eby jego odwie__ od tej my_li. Ale to jest nieprawd_. Odwrotnie, ja mu jeszcze- ja go uprzedzi_em, _eby przed ni_nic nie zdradza_, bo mu mo_e grozi_niebezpiecze_stwo. "To jest kobieta, która mo_e jest na tyle zakochana, _e nie chce Ci- Ciebie straci_. To mo_e Ci_zdradzi_po prostu, tak." Wi_c on zacz__eh- to rozumie_w tych intencjach, i powiedzia_: "No to dobrze, to wybierz sobie dalszego partnera, i mi powiedz, kim ten partner jest."

Q: Druga kwestia, zreszt_z tego wywiadu, eh- tam w notatkach eh- Pana Iwaszki, by_o napisane, _e ten bunkier by_u_ywany poprzednio.

A: Nie. Ten bunkier by_zbudowany dwoma pracownikami komanda Ro_yckiego, a ja te prace prowadzi_em. Ja by_em tym architektem tego bunkru i realizatorem budowania tego bunkru. Tak, _e ten bunkier znik_w tych okoliczno_ciach, a nie w innych.

Q: Dzi_kuj_bardzo.

A: Ja dzi_kuj_. No, to _e_my si_doczekali ko_ca.

Q: (English) Ah, this is room tone. Thirty seconds. Thank you, everyone.

A: Eh-

Q: (English) Is everybody standing by? No? We're ready to roll. We're recording. We're rolling and we have speed.

A: Eh- wspomnia_em przed chwil_, _e o_eni_em si_z moj_by__on_. Ogólnie, w czasie, chce to jednak eh- troch_bardziej konkretniej powiedzie_. Wi_c eh- moja_ona, imieniem Esta,

pochodzi_a z _odzi. _lub nasz si_ odby_ w Bratys_awie osiemnastego sierpnia czterdziestego ósmego roku, a córka nasza si_ urodzi_a dziewi_tnastego listopada pi__dziesi_tego pierwszego roku. Eh- razem _e_ my dotarli do- do Kanady, gdzie _ona moja, Esta, ci__ko zachorowa_a.

Dosz_o do- do kilku operacji, i niestety, nie uda_o si_ jej zach- eh- nie uda_o si_ jej eh-

Q: uratowa_ -

A: ratowa_, i zmar_a tu w Toronto (westchnienie) dziesi_tego lutego dziewi_te-
dziewi__dziesi_tego trzeciego roku. (odchrz_kuje).

End of Tape Five.

Tape Six

Q: (English) _____. You can tell us what we're looking at.

A: (English) OK, a little bigger, eh- is- is- imp-

Q: He'll- . Eh- prosz_ mówi_, co to jest, z _aski swojej.

A: Wi_c, to jest mapa Birkenau-Brzezinek podzielona na cz__ci. Cz__ B-2-D, B-2-D, to jest ta cz__, w której, od mniej wi_cej pocz_tku roku tyśi_c dziewi__set czterdzie_ci trzy, by_a cz__ci obozu m__czyn, maj_c dwa rz_dy baraków, bloków - bloków drewnianych, w których - eh- bloków drewnianych, zaczynaj_c od bramy - wej_cia, której to nie wida_. Jedna strona jest parzystą, a druga strona jest nieparzystą. Po tej parzystej stronie znajduje si_ równie_ blok numer osiemna_cie, w którym ja od roku tyśi_c dziewi__set czterdzie_ci trzy, do ucieczki mojej z O_wi_cimia, z Brzezinek, _y_em.

Q: (English) Can't get this left hand the full wording in the red box, it's too - Oh, Jer, I don't care about the top. - OK? Yep.

A: _____ wiedzie_ o tym?

Q: (English) _____. Prosz_ powiedzie_, _e to jest miejsce pracy eh- komanda, _wiownia gdzie by_ bunkier zbudowany, i który si_ mie_ci_ ko_ eh- Waserfersorgung (ph). (English) I'm recording.

A: Wi_c to jest sytuacyjna mapa, jako miejsce pracy kilku komand w zakresie tak zwanej "grosepostenkette" (ph), to jest du_ego _a_cucha stra_y, który to nie jest okre_lony, ale to jest obszar, który by_ po prostu pilnowany z wie_ przez SS, a konkretnie mowa jest o miejscu pracy, mniej wi_cej tu, w tym- w tym- w tych punktach, gdzie znajdowa_o si_ komando Adama Ró_yckiego, w którym ja pracowa_em. Eeh- t_ kolejk_ wozili_my z tej tak zwanej _wiowni - _wir do terenu budowy, który mniej wi_cej tu by_, w tym punkcie. Na lewym boki- boku tej to _wiowni zosta_ wybudowany dwoma cz_onkami komanda Ró_yckiego i mn_ - bunkier, z którego by_a zrealizowana ucieczka. Bardziej na pó_noc od tego- od tej _wiowni znajdowa_si_ budynek tak zwany "Waserfersorgung" (ph), to po prostu koncentracja eh- pum- pump wodnych,

czerpade_, eh- które czerpa_y wod_ dla ca_ego obszaru odcinków, które by_y tu naznaczone ABC. To jest wszystko.

Q: (English) One second. Just watch your squeaking on your chair. OK.

A: To jest sytuacja zbudowanego bunkru w _wirowni. Jak wspomnia_em przedtem, wykorzystany by_ - wykorzystana by_a strona eh- st- pochy_ej _ciany _wirowni, gdzie dobrze widzie_ sytuacj_ na rysunku eh- AB. Eh- wej_ciem do bunkru - sam bunkier by_ wy_o_ony deskami i podporami, _eby utrzyma_, albo wytrzyma_ wag_ _wiru z punktu tego w dół. A wej_cie by_o przez klap_ z drzewa, w ten sposób, _e tylko wsun__ mo_na by_o (westchnienie) swoje w_asne cia_o i pozosta_ w tej pozycji le__cej przez potrzebny okres czasu. Tu mo_na sobie wyobrazi_ pozycj_ moj_ i- i mojego partnera Rozyjna, w pozycji oczywi_cie le__cej, w dwójk_, w tym wybudowanym bunkrze. Rysunek pokazuje tu otwór nie tak du_y, mniej wi_cej nawet nie ca_e dwa cale, (odchrz_kuje) a mo_e dwa cale mniej wi_cej. To by_a wsuni_ta rurka _elazna, która doprowadza_a powietrze do _rodka, z tym, _e pocz_tek tej rurki by_ zamaskowany odpowiednim kawa_kiem, albo kawa_em trawy, po__czony z traw_ w sytuacji tej ca_ej tej _ciany wej_ciowej. Yes.

Q: (English) _____ no problem. Just give me ten sec- fifteen- ten, fifteen seconds. Minute and a half?

A: To jest zdj_cie z klasztoru w miasteczku które si_ nazywa_o _wi_ty Jur ko_o Bratys_awy, a w tym klasztorze dosz_o do historycznego spotkania mi_dzy nuncjuszem papie_a Josefem Burzj_, Walterem Rozenbergiem, a mn_, Czes_awem Mordowiczem, oko_o dwudziestego czerwca tysi_c dziewi__set czterdziestego czwartego roku.

Q: (English) That's good. I have one -

End of Tape Six

Conclusion of Interview